

بُلغار خرابە لىرى

ھىم

بۇرۇنقى بُلغار لىرى

تورنەرەللى نام انگلىزنىڭ تعريف و توصيفى بويىچە يازلامش
اثرنىڭ روسچە سىندىن تىرجمە ايتلىدى.

مترجمى : نجيب خلقين.

بُلغار تارىخىدا دائىر بىش قىطعە رىسولمى خاويدىر.

ناشرى :

صبح كىتابخانىسى

بىھاسى 12 تىن

Казань.

Типо-литографія Императорскаго Университета.
1908.

بُلْغَارْ خَرَابَه لَرِي

هم

بُرُونغِي بُلْغَار لَرِي

تورنهره للى نام انگليزنگ تعريف وتوصيفى بويىچه يازلامش
اثرنگ روسچه سندن ترجمه ايتلدى.

مترجمى : نجيب خلفين.



ناشرى :

صبح كِتَابْ خَانَسِي



Казань.

Типо-литография Императорскаго Университета.

1908.

مقدمە

بو رسالە نىڭ اصلى يىدى يىل قزانده طوروب كىتىكان ئەدوآرت تورنەرەللى نام بىر انگلىز اثرىدىن آلمىشدر. تورنەرەللى ۱۸۱۳ نىچى يىلدە لوندوندا توغۇش، تحصيلى ھم وطنىدە اولمش. سوڭرە روسىيەگە كىلوب ۱۸۳۶ نىچى يىلدە پىتربورغ دار الفنونىدە انگلىزچە ولايتىچە تىللىر معلمكىنە امتحان بىرىمش. ۱۸۳۷ نىچى يىلدە قزان نىڭ دار الفنونىنە بىرىنچى غىمنازىيەسىنە انگلىز لسانى معلمى اولارق تەيىن ايتلمىش. ۱۸۴۴ نىچى يىلدە ۱۳ نىچى سىنتابردە اوز اختىيارى ايله بو خىدمىنى تاشلامىش. آندىن سوڭ پىتربورغ بىرىنچە مەكتىبىدە انگلىز لسانى معلمى بولوب طورمىش دە بىر آز عىر اوتكاچ كوزدىن بوغالمىش. تورنەرەللى اوزىدىن سوڭ يىخشى غنە قىمتلى اثرلىر قالدرمىشدر.





I

الوغ شھر

قزان ولايتىندە وولغانىڭ صول طرفىدە وآنىڭ حاضرگى آغومىندىن آلتى مىل قىدر چىتىدەرەك، قايجان دە بر وقتدە، الوغ قوۋىلى بر حكومتىڭ پايتختى اولان شھر خرابەسى بار. قىدىرنىڭ عقللر ايريشماسداى حكىمى بويىچە مذكور حكومت اوزى ير يوزىدىن كوتاريلمش واوزىنىڭ بر وقت دىيادە ياشاغانىنە شهادت بيروب طوروبچى بعض علامتلر وطاش اثرلر قالدرمىشدر. بو اثرلر خرابە ميدانىندە كوتاريلوب، اوزلرىنىڭ ترقىلرى وقتىندە كىلەچكىدە بىك تىز باشلرىنە كىلو احتمالى بولغان هلاكتىنى واوزلرىنىڭ دە شونى خرابەلر حالىنە كىلورلى بىك تىز بولە طورغان اش ايكانىنى، اويلابدە قاراماينچە بىك طىچغىنە ياشاوپى قوملر اىچون، گويا بر عبرت درسى بيروب طورمقەدرلر.

بىزنىڭ سويلاپ كىلىدىكەن خرابە «بلغارلر» دىگان مشهور بر ملتىنىڭ پايتختى «بلغار» نام شھر اولوب اوزىنىڭ پارلاق وقتىندە پالمىرا، قارطاجە، تىر (۱) وباشقە برونغى مشهور شھرلر درجەسىنىڭ قوۋىلى ايدى. بۇدە اوزلرىدىن صوڭ ازدە قالدردىغان مذكور شھرلر كىبى اوڭ هلاكتلرگە دوچار بولدى.

(۱) روسچە اسملىرى: Тиръ, Карфагенъ, Пальмира
(پالمىرا) ۲۷۲ تاريخىدە روما اىمپىراتورى طرفىدىن خراب ايتىلمش -

قرون وسطى دە آسیادىن آوروپاغە آقغان باشقە ملتەرنىڭ تارىخلىرى كىيى بو قومنىڭ دە تارىخى تىران قارانغىلىق اچىنە ستر اولنمش و آنىڭ قىسمى حقتى دەغى آزماز معلومات هم اوشانچىلى اثرلرگە بنا قىلىنماي بلكە كوبراك فرضلر و احتماللردن غنە جىبولمشدر. روس اساطىرنىدە بلغارلر حقتى دە آرغىنە اورنىدە ذكر قىلونه، اول دە بىك كىچىكنە نرسە دن عبارت: آندە بلغارلرنىڭ روسلر ايله هر وقت دشمن بولوب دائىما طارطشوب طورغانلرى غنە سويلانە. بلغارلرنىڭ كىوملرى، طبيعتلىرى، تىللىرى ومعىشت عمومىەلىرى حقتى دە روس اساطىرنىدە هېچ بر اشاره بىلە يوق. بلغارلر حقتى دە تاتار تارىخى بىگىرەك نمرە سز اولوب، آندە طالبغان آرغىنە معلومات دە اوھام خىالات ايله قاتشدرىلوب چوالو سببىلى آنلرنىڭ سويلانغانلرىنە اوشانوب بتودە شىكلى بولوب قالادر. فقط بلغارغە سياحت ايتكان برونقى عرب سياحلىرىنىڭ اثرلرنىڭ گنە آز بولسە دە اوشانچىلى معلومات آلورغە مېمكن دركە، بلغارنىڭ بايلىقى و اصول معىشتى آنلرنى عجبلىندىرمش وشوقلىندىرمشدر، مذكور عرب مىررلرنىڭ ماعدى يونان اساطىرنىدە «الوغ شىر حقتى دە» روس اساطىرنىدە «مشهور شىر حقتى دە» نام سرلوحە لردە طالبغان بلغار طوغرىسىندەغى بر قدر معلومات اىچون آنلرغە هم بورچلىمىز. بونلردن آڭلاشلىق غنە كورە انقراض وقتىدە شىر بلغار دە اون مىڭ دن آرتق بنا بولغان اىمىش. شىرنىڭ زورلىقى نى درجە دە بولغانىن شوندىن دە آڭلارغە مېمكن. بلغارلر اول دە بدوىت حالندە ياشانغانلر بولورغە كىرك. بدوىت نى

ايدى. (قارطاجە) مىلاددىن طوقز عصر مقىدم بنا قىلىنمش حاضرگى تونس دە بر شىردىر. برونقى تىجارتنى اوز قولندە طوتىمش. ۱۴۶ نچى يىلدە (قىل المىلاد) روماليلر طرفىدىن خراب ايتلىدى. (تىر) فىنكىكە لىلرنىڭ دىنگىز بوينىدە مشهور بر شىرلىرىدەر. تىجارتى قوتلى ايدى. مىلاددىن مىڭ سنە اول معلوم ايدى. حاضرگى كوندە اورنىدە سور دىگان بر كىچىكە اسكەل در. (پاولىنىقوفدىن).

قايچان طاشلاغانلىرى وقايچان شەرلر ومسكنلر بناسینه كرىشكانلىرى آچىق بلونى، بارى پايختنلر يىنڭ ياخشىغنه ايسكى (برونغى)، بر شەر بولغانى بزگه معلوم. سكرنجى عصرنڭ آزاغنده بولغان محمد عمرنڭ ديد كينه قاراغانده شەر بلغار اول وقتده اوق پارلاق بر شەر بولغان ايمش. اما آنڭ بنا قىلوچىسى كم؟ سؤالى بو زمانغه قدر جوابسىز قالمشدر. درست بعض تاتار كىتابلىرى بلغار شەرىنى بنا قىلوچى سمرقندىلى قاصر شاه ديسه لرده يالغان حكايه لر وتارىخى يالغشقلر ايله قاتنىدىرلغانغه كوره اول كىتابلردن درست بر نتيجه چغاروى قىيون در.

شەر بلغار حقنده ايلڭ اولڭى اوشانورلق خبەرلر، اونچى عصرده بغداد خليفهسى طرفندن بلغارغه يبارلگان ابن فضلان (۱) نڭ اثرندن آلىنهدر. ابن فضلان بلغارلرنڭ عادتلىرى واصول معيشتلىرى حقنده بايتاق غنه اهميتلى ملاحظه لر قالدرمىش. بز هم شونلرغه استناد ايتەچكەز. اول وقتده شەر بلغار عمارت وكوركاملك جهتلرنده ابن فضلان وآنڭ يولد اشلىرىنى عجب گه قالدورلق درجه ده ترقى ايتكان بر شەر بولمشدر. صوگراف عصرلرده ذكرىا بن محمد القزوينى (۲) ديد كينه بنا» شەر بلغار بر جهتنن الوغ بر حكومتنڭ پايختى بولغانغه ايكنچى جهتنن تجارت ايچون كىلگان چىكسز نهايتسز كيمه لر وقايقلرنڭ طوقتى طورغان اورنى بولغانغه كىلڭ شەرت قازانمشدر».

اونچى عصر محررى ابن حوقل شەر بلغار حقنده: «بو غايت كىلڭ بر شەر دركه، يالغانچى بولماس ايچون مين آنڭ دولتىنى تعريف

-
- (۱) احمد بن فضلان ۹۲۱ نچى يلدە عباسى خليفه المتقدر بالله (۹۰۸ - ۹۳۲) طرفندن بلغارغه يبارامش ايدى. (اداره)
- (۲) هيئت علماسندن قاضى ذكرىا بن محمد القزوينى ۱۲۸۳ نچى يلدە وفات ايتدى. (اداره)

ایتمیه چکمن» دی. ابن حوقل ننگ بو سوزلری، شهر بلغارغه سیاحت قیلغان عرب سیاحلریننگ بونده آنلر فرض قیلغاندن برنیچه مرتبه آرتق دوات و کورکاه ملک طابقانلرینی کورساته در.

۱۳ نچی عصر محرری شهاب الدین ابو عبد الله یاقوت الحموی (۱۱۸۴ - ۱۲۲۹) شهر بلغارنی بو صورتلی تعریف ایته: «بو شهر ناراطدن بنا قیلغان. قلعه لری استینه لری ایمن. بر وقت ترکلر (۱) طرفندن محاصره قیلنمش ایدی. استانبول برله بو شهر آراسی ایکی آیلق بول. بلغارلر استانبول برله اوزاق بر خار به قیلمشلر ایدی. شهر بلغارده کون دورت گنه ساعت دوام ایته، قالغان یکرمی ساعت تون (۲). بو مملکتک بیک صالحونلق. بتون قش بو نیچه یر یوزی تیران قار برله قابلانه. بو قبیله هود علیه السلام (۳) ننگ پیغمبرلکینه اوشانغان و شمالغه کیلوب اورناشقان قوم نسلندن، دیلر. یرده فیل تشینه اوخشاشلی، شوننگ بیک آق تشر طابولمشدر».

۱۳۲۴ - ۵ سنه لرنده تاتارستان آرقلی سیاحت ایتکان ایکنچی بر عرب محرری ابن بطوطه (۴) (بوننگ اثری ساموئیلی طرفندن ترجمه

(۱) ترک کلمه سی عربلرده بیک ضبط سزدر. آنلرده تاتارلر، چیرمشلر، موردوالر و باشقه قبیله لرگه ده ترک اطلاق ایتله ایدی.

(۲) بو طوغریده ابن حوقل ده ده بار. اول ایته: «شهر بلغارده قش وقتنده کون شول قدر قسقه درکه، حتی دورت وقت نماز و نماز آرتنده غی عادات دینی لری ادا قیلورغه کوچک برله گنه یتهدر». بو سوزلرده مبالغه کوب توکل. زیرا بو مملکتک ایرته برله ساعت ۹ ده کون یاقتیسی بیک آن، کوندر ساعت اوچده شملر یاندرلغان بوله در.

(۳) هود پیغمبر حقننده قرآنک ۷ نچی و ۱۱ نچی سوره لرده ذکر قیلنه.

(۴) ابو عبد الله محمد بن بطوطه (۱۳۵۴ - ۱۳۷۷). مصر، سوریه،

ایران، عربستان، آلتون اورد، خیوا، بخارا، قطای و باشقه مملکت لرده سیاحت ایتمشدر. ولادتی جزایر ده. (اداره)

اولنوب شرق ترجمه كاميسييه سى طرفندن نشر (ايتلدى) بلغارلر حقنדה بولاي يازه: «مينم اولده شهر بلغار حقنדה كوب مرتبه ايشتكانم بار ايدى. اول شهرنى كوره سم ويلنك ايكى وقتنده آندىغى تون كوننك غايت ده قسقلغى طوغريسندى سويلانگان سوزلرنك درستلكينى بله سم كيله ايدى. لسكن بو شهر برله سلطان (خان) نك منزلى آراسنده اون كونك يول بولغانغه مين سلطاندىن كمنى بولسه ده مينم برله شهرگه باروب قايتوردى بر كشىنى تعيين ايتارگه اوتندىم؛ اوتچم قبول اولندى. بلغارده اوچ كون طورغاندىن صوگ خان يانينه قايتدىم». ابن بطوطه نك بلغار حقنדה شوندىن آرتق تفصيل بيرماوى عجب توگلمى؟.

اسماعيل ابو الفدا (۱) ايتى: «عربلر بلغار ديوب آتالغان بوليار شهرى شمالده كشى طورورلى يرلرنك ايكى يراغنده اتل (۲) نهرى يقيننده ونهرنك «سراى» طرفنده واقع بر شهردر. سراى برله بونك آراسى يكرمى كونك يول. بلغار تيگز بر اورنده اولوب، آندى بىك ياخشى مونچهلر بار. مگرهيج بر تورلى ميوه يوق. زيرا آندىغى آغاچلر خصوصا يوزم صووق قوتلى لكىن اوسه آلميلر. اهاليسى اسلام دينينك حنقى مذهبينه تابعدر».

بلغار شهرى حقنדה برونغى ميرلرنك قالدرغان اثرلرى شوشى

(۱) جغرافيوندىن الملك المؤيد عمادالدين اسماعيل بن الملك الافضل نورالدين على المشهور بابى الفدا. بعض اثرلرى وتاريخ عموميسيله مشهوردر. ۱۲۷۳ نچى يلدى دمشق ده طوغمش و ۱۳۳۱ ده شامده وفات اولمش.

(۲) اتل — وولغا نهرى اول وقتنده عربلر وباشقه سياحلىر طرفندن «آتلى» ياكه «ايتلى» ديوب آتالمش. بو كلمه تاتارچه «ات» معنا سنده اولوب تيز آغوى سببلى وولغا بو اسمنى آلغان ايمش. (اداره)

صورتلى قسقه در. لکن اول اثرلر نى قدر قسقه بولسه لرده قيمتلى درلر؛
زیرا بزگه بلغارلر وبلغار شهری حقنده شونلرغه باشقه اثرلر ایرشکانى
وازلاب چغارلغانى بو کونگه چه یوق. کشف قیلنه چق بیک کوب نرسه لر
قارانغى لى آستنده یاتالر. فقط امید بارکه، بومسئله بوندی اشکه قابلیتلى
آثار قدیمه اهلی طرفندن تیز کونده کرکنچه تکشیر یله چکدر.

بو کونگه چه علمانگ بومسئله نى تفتیشی بیک سیره ک اوچرى و بولغان
قدریسی ده بیک ناقص ایدی. صوگ و قتلرده بلغار حقنده یازلغان نرسه لر
ایسه مسافرلرنگ قسقه غنه ملاحظه لرنندن، جغرافیون نگ صالحون غنه
اشاره لرنندن و مستشرقلرنگ آزماز فنى تفکرلرنندن عبارت در. قایچان ده
بر وقتنى بلغارلر ملکی بولغان یرلرده یاشا وچیلردن ده، اوزلرینگ فنى
خدمتترین قویوب طوروب قارانغى قایغولی وزیرنگاه حالینه کیلگان
صحرا لر بوینچه یورورگه رضا بولوچسى کشیلر آز طابلا. آوروپا
سیاحتچیلرینگ ده کویسی روسیه گه سیاحتلری و قتلرنده پیطر بورغدن
وبیک یراق کیتکانى موسقوادن اوزماغانغه کوره آنلرنگ اثرلرنده مذکور
اهمیتلى خرابه لر حقنده کویسینچه بر سوزده بولمى.

کم بولسه ده آثار قدیمه اهلندن بر کشی بلغارغه سیاحت ایتکانده
آنده غى خرابه لرننگ اونوتلغان و اعتبارسز قالدرلغان بر حالده اولغانینى
کوروب، شوگا قایغور برله گنه فالسه طاغى یارار ایدی. لکن آه! بو حرمتلو
اثرلرنى ذره قدر قزغانمیچه طالاوچى وهلاک ایتوچى قوللرننگ نى قدر
یوکروک حرکت ایتولرینى کورگاچ نلر قالدیرانه. ۱۷۲۲ نچى یلده
ایمپیراتور الوغ پیطرنگ بلغارغه سیاحتى وقتندک بو خراب اولنغان پایتختنگ
اورننده یتمش دن آرتق، یاخشى غنه نق حالده صاقلانوب کیلگان بنا
اولمش. ۱۷۶۸ نچى یلده دیگر بر حاکم ایکنچى یکتارینا مشهور
(پاللاس)، (له پسخین) و (اوزره تسقوفسکى) نام اوچ عالم ایله شهر بلغارنى
زیارت ایتمشلر. بونلردن آخیرغیسی سیاحتدن صوگ نشر ایتکان بر

اثرندە مذکور خرابەلردن قرق دورتىنىڭ گنە سلامت قالغانىن يازا. شولاي ايتوب قرق آلتى يىل اچندە يىكرمى آلتى بنا يوغالمش در. ايتورگەدە اويات، حاضرگى كوندە اول اورندە بارى آلتى بنا قالمش! باشقەلرى يوغالمشلىر؛ زيرا كورشى اول كره ستيانلرى بربر اشكە طاش كىراك بولغان صاين كيلوب، نيچە عصرلر ونيچە ملك «سيبيريا» قشلىرىنە توزوب طورورلاق ايتوب اشلىنگان مسجىلر، سرايلر و منارەلرنى برده چىركانمايچە يمرەلر.

II (1)

محرر افندى تورنەرەللى قزاندىن بلغارغە سياحتندە آغا بازار (۲) ديگان اورندە طوقتاب قايقىدىن اينمىشدر. بو اورون برون زمانلردە شهر بلغارنىڭ ايلڭ بيوك بر میناسى ايدى. ياگا بازار شهرنىڭ خرابەسندىن يدى چاقىرم مسافەدە اولوب شهر بلغار ايچون بيوك بر يارمارقە اورنى و شهر قزان بناسندىن كوب مقدم آروپا و آسيا تجارتنى ايچون اهميتلى بر بازار اورنى اولديغى ظن ايتلەدر. بعض بر خرابە بقپەسى وير حصارلر حاضرەدە كورنوب طورەلر. ايمپىراطورىتسە ايكنچى يكاتيرينا بلغارغە سياحتندە شوشى آغا بازاردە كيمەدىن اينمىش ايدى. بر آزدن محرر افندى شهر خرابەسىنە واصل اولمش. خرابەلر

(1) بو مقاله نىڭ، باشىدىن بايتاق يىرىنى، بىزنىڭ ايچون اهميتى بولماغانغە واصل مسئله گە تعلقسىز بولغانغە ترجمە قىلمايم. توشوب قالغان بر نيچە صحيفە تورنەرەللى جنابلرىنىڭ قايقىغە او طوروب بر گنە ايدى اش برلە قزاندىن شهر بلغارغە چاقلى يولدە طوقتى طوقتى وولغا بو نيچە سياحتىنى حكايةدىن عبارتدر. «ياگا بازار» ديگان اصل مسئله گە تعلقلى و تارىخچە اهميتلى يرگە يىتكاج عينا آلىم. (مترجم)

(۲) «آغا بازار» تانارچە «ياگا بازار» ديگان سوزدىن اوزگارتمىشدر. بو اورندە بلغار پايختىندە گى خارجى تجارتنىڭ بازارى ايدى. (ادارە)

كېڭ بىر نېگىزلىككە واقع بولوب ھەر طرفىدىن، بىۋاۋىدە طورۇچى، روس كرىستيانلارنىڭ مەسكىن و كىچىك ئايۇللىرى بىلەن تولغانلىرى. بۇ ئاۋل ھازىرقى كۈندە «بلغار» دىيۈپ ئاتالما؛ مگر آھ! بىر ۋاقىتتە گوزال و مشھور پايىخت بىلەن بىخىسز ئاۋل چىق آراسىدە نى قىدر آيرما!

III

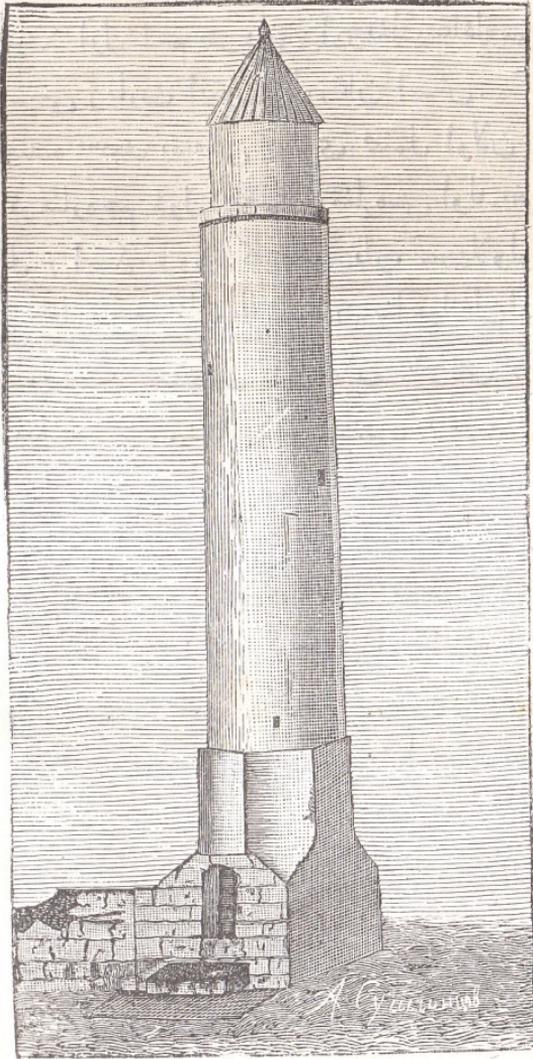
بيوك مناره

«موندە ھازىر مۇدىن طاۋشى ايشتولمى».

شېھىر بلغار خرابەسىنە كېلىدىغان مەسافىرلەرنىڭ كۆزلىرىنە ايكى ئاۋل كورنىغان نەرسە «الوغ باغانا» ياكە «توگاركە منارە» دىيۈپ ئاتالغان بيوك بىر منارەدركە، تۈبەسى مەھروپى الشكىل اولوب يارىم آى بىلەن زىننلانمىشدر. وحشى طاشلردىن بنا قىلىنغان بۇ منارەنىڭ مەسجىد منارەسى اولدىغى ظن ايتلە. باشىدىن كېچىكان مەڭ يىلغە قارامى، اول عصرلردىن ھادىئەلردىن آز ضررلىنىش، و بۇ كۈنگەچە، آنى وجودكە كېتۈرۈچى قۋتلى قومنىڭ خاپىرەسى بولوب طورمقەدەر. بنا قىلىنغان اورنىنىڭ ياكە نېگىزىنە سالنغان طاشلارنىڭ يۈمىشاقلىغىدىن بولورغە كىراك بۇ منارە، مشھور پىزا (۱) منارەسى كېلى، بىر طرفقە نەقنە آوشقان. اچىنە يامالغان تېمىر باسقىچ منارەنىڭ باشىنە چاقىلى مەنە. طىشقە چىغە طورغان بىرگە بىر نېچە باسقىچ قالغاچ كوزگە الوغ بىر طاش كورىنەدەر. بلغارنى زىيارت ايتۈچى بىك كۈب سىياھلر بۇ طاشقە

(۱) پىزا ھازىرقى كۈندە ايتالىيانىڭ ۳۲۱ مەڭ نفوسلى بىر ولايتى. قرون وسطى دە قۋتلى بىر جەمھورىيت اولمىش. ۱۸۶۵ نچى يىلدە ايتالىيا قىراللىغى قوشىلدى. باش شېھرى ۶۱ مەڭ نفوسلى (پىزا) در. كلىسالىرى، دارالفونى، مشھور آوشقان بىر منارەسى و صناعتى بىلەن مەلۇمدەر. (پاولىنقوف).

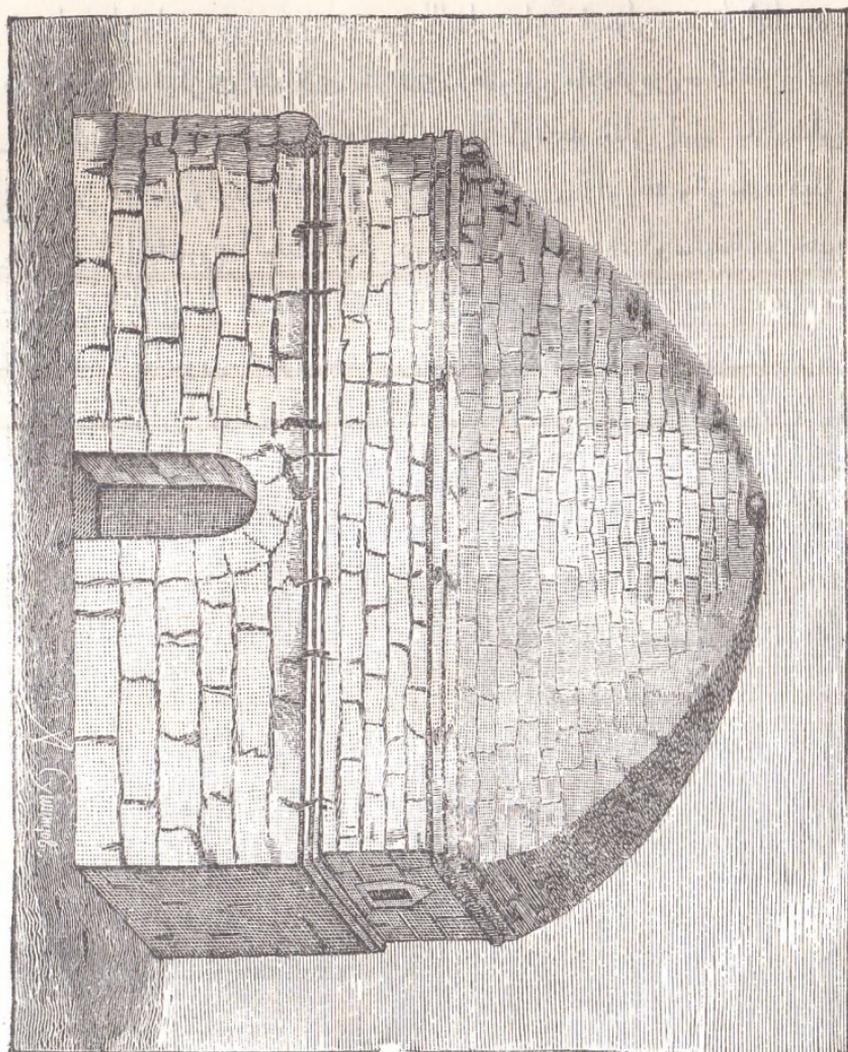
بلغار خرابه لری



الوغ مناره یا که بیوک مناره

(پالاس رسمی بو نیچه)

بلغار خرابه لری



حاضرگی کلیسه یاننده بر بنا

(پالاس رسمی بو نیچه)

صاقلار ایچون بوندی ینگل و آرزانیلی اصولنی قبول ایته بلماسلر و آز نرسه نی قزغانوب کلیسه نڭ هلاکتینه سبب بولورلر دیوب بیک قورقام. بو کلیسه نڭ جدارنده بلغارلر (وباشقا خلقلر) نڭ قبرلرندن آلنغان هر تورلی یازولی زور زور عجیب طاشلر بار. ایتولرینه قاراغانده، بو عبادت خانه نڭ نیگزی بتونلای شوندی اهمیتلی ماده لردن سالنغان ایمش. اول طاشلرده غی جمله لر عربچه، تاتارچه، ارمنچه تلر ایله یازلمشلردر. الوغ پیتر بو یازولرنڭ نسخه لرینی کوچروب آلورغه و ترجمه قیلورغه امر ایتمش. له په خین اثرنده آنلر درج ایتولسه لرده، اوستینه بو خدمت طابشرلغان تاتار امامی طرفندن کرکنچه ترجمه قیلنماغانلر ایمش. ترجمه لر خطا کوینچه قالماسون ایچون مشهور مستشرق (یولی فلاپروت) پاریزدن خط یازوب قزان آرخیواسنده صاقلانمقده اولان اول یازولرنڭ اصل نسخه لرینی کوچروب یبارولرین اوتتمش. وپاریژغه یتو ایله سن مارتین نام بر مستشرق آنلرنی یاڭادن ترجمه ایتمش. تاریخ ایچون قیمتلی اولان، بلغار ملتندن قالمش بو اثرلرنڭ ضایع بولماوینه فلاپروت سبب بولدی؛ چونکه برنیچه یل اوتکاچ قزانده بیک قوتلی اوت قضاسی بولوب بو اثرلر صاقلانه طورغان آرخیوالر اچنده گی همه نرسه لری ایله برکه یانوب بتدیلر. نقشلرنڭ نسخه لری آلنغان طاشلردن حاضرگی کونده بیک آزی غنه سلامت قالمش؛ و قالغان قدرلیسی ده بو ولایتلرده گی اقلیم نڭ ناچارلغی سببلی بیک آغیرلق برله گنه اوقورلق حالگه کیلمشلردر (۱).

قبر طاشلرندن آلنغان یازولرنڭ صانی قرق یدیدر. آنلردن برنیچه سینى اوقوچیلرغه تقدیم ایتهمز:

(۱) حاضرگی کونده بلغار اثرلرینی قزانده وبلغارده آرخیولوغیا (آثارقدیمه)، تاریخ هم علم الانساب جمعیتلری موزه خانه لرنده و قزانده شهر موزه خانه سنده کورورگه ممکندر. (اداره)

(۱) «بر الله غنه الوغ! بر الله غنه منگو. بارچه مخلوقات قایچان ده بر بته چک. یوطاش آستنده یانو چینک اسمی ابو بکر - آسلان - حسن - محمد، باقلیوت (؟) اوغلی در. الهی! آنک قبری نی رحمتک برلن طولتر؛ اورینی ایزگولر ایله برگه قیل؛ گناهلرین عفو قیل؛ او جماع نصیب ایت». (۱)

(۲) «تقدیر الله ننگ در. اول غنه منگو ترک! هر حیات ایاسی قایچانده بر بته چک. کرم ایاسی، سویوکلی مز سفر علی خواجه بن علی خواجه بن مراد شاه خواجه بن ابو بکر خواجه ظلم یلنده (۲) ۱۳۱۳ نچی جمادده بو حیاته وداع ایلدی».

(۳) «بر الله غنه الوغ! بر الله غنه ترک. بو قبر بنت رضانک در. کورکام، عقللی، تقوا بر امیره اولوب اصلی شماخه ولایتندن ایدی. الهی! آنی منگو راحتده قیل؛ گناهلرین یارلقا قیامت کوننده یوزینی نورلی ایت. ۷۱۶ (۱۳۱۶) نچی یلده وفات ایتدی».

(۴) «الله ازلیدر. بو قبرنک ایاسی عبد الله بن احمد! اجل، شوندی بر صاوتدرکه هر بر مخلوقات آندن اچارگه مجبوردر. قبر، جمله بنی بشر اوته چک بر ایشکدر».

(۵) «الله ازلیدر! البته کوره چکیمز قیامت آدی آقتق حکم کوننده الله تعالی اولوکلر نی قبرلر نین قوزغاته چقدر».

(۶) «الله ازلیدر! بو قبرده یانوچی آی بیکه بنت محمد انصافلی، کورکام خلقلی، عقیقه، تقوا بر خاتون ایدی؛ ۷۲۱ (۱۳۲۱) نچی یلده وفات ایتدی».

(۱) بو طاش ۶۱۹ سنه هجریه (۱۲۲۴ - ۱۲۲۳ میلاد) ده قویلمشدر.

(۲) بلغارلر ظلم یلی دیوب مانغوللر بلغارنی باصقان یلغه ایتهلر. «روس اساطیرنده» ایتولسا ننگه بناء اول واقعه ۱۳۶۱ نچی یلغه طوغری کیله در. (اداره)

(۷) «الله ازلیدر! بوقبر کیڭ کوکرا کلی، حرمتلی، صاحب اقتدار، مشهور شیخ موسی بیک نىڭ در. الهی، رحمت قیل، قبرینه نور ساچ. ۷۱۶ (۱۳۱۶) نچی یلده ربیع الاخیره وفات بولدی.»

(۸) «قبر طاشرینىڭ ایڭ ایسکیلری ۱۲۵۵ یللق ویاڭلاری دورت یوز یللقلری بار. بو اثرلر آراستنده بری ۹۸۴ نچی یلده ایکنچی برسی ۵۵۷ تاریخنده ارمن تلی ایله یازلغان ایکی طاش، بارچه کورشیلری طوپاس وحشیلکگه چومغان وقتده بلغارلرنىڭ کیڭ بر تجارتکه مالک بولغانلرینى وبلغار مملکتینه ارمنی تجاری کیلوب یورگانینی کورساتوب طورمقده درلر.»

IV

اسلام مسجدی وخریستیان کلیسه سی

یوقاریده بیان اولنغان مناره یاننده سکزپو چماقلى دخى بر بنا بار. بو بنا مسجد بولغاندر دیوب او ییلر؛ روسلر بو طرفلرده یرلشه باشلاغاچ اول بنا خریستیان کلیسه سینه ایلاندرلش. آنىڭ اچنده محمد «صلعم» گه او قولا طورغان صلواتلر اورنینه اللهغه خطاب قیلنغان حقیقى عبادتلىر قائم اولمشدر. لکن حاضر بنا هر ایکی سندن بوش طوره! بنانىڭ توبان قسمی مربع بولوب باشلانا، یوقاریغه مسدس بولوب چغه در.

بلغار خرابەلری آراسنده بو بنانىڭ اچی هم طشى باشقه لرغه قاراغانده یاخشیراق صاقلانمش. سببى ده بنا بروقتنى روسلر ایچون عبادت اورنى بولوب طورغانغه کورشى آول کریستیانلرىنىڭ باشقه لرغه قاراغانده آڭا بر نوع احترام ایله معامله ایتولرى اولمشدر. بنانىڭ جدارنده غى عجیب کورنشلىر وایشک ترزه لرىنىڭ اصول تعمیرلری بلغارلرده صناعت بیک ترقى ایتکانلگین کورساتوب طورهلر.

۷

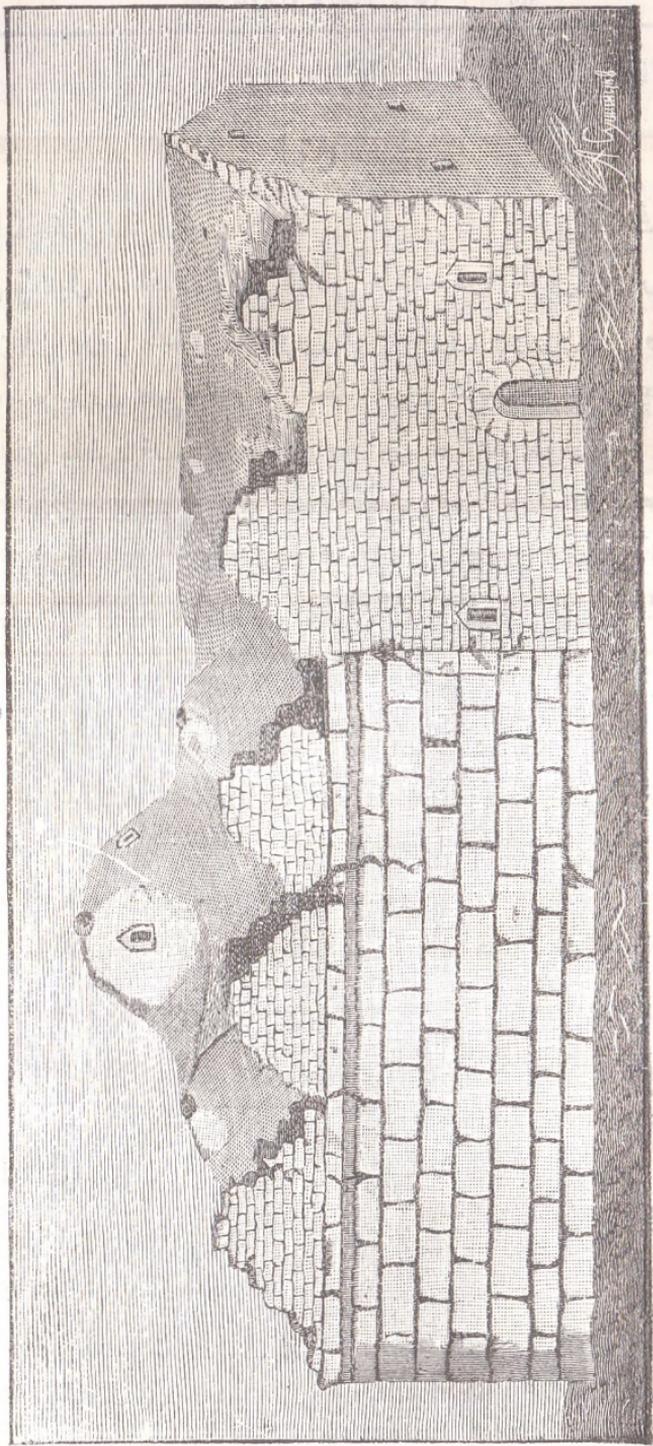
آق سراي

ئليگە قدر سويلانوب كېلىگان بىنلارنى قاراغاندىن سوڭ مەرر افندى بونلردن $\frac{3}{4}$ ميل مسافەدە واقع اولان باشقە خرابەلرنى قاراغە كېتمىشدر. اول اوزغان يرلر دىنگز طولقونى كېي طاولى چوقرلى بر اورون اولوب آنلرنىڭ سويلاب طوره تورغان حكاىەلرى غايت دە قورقچىلى درلر! هر طرفقە يدى چاقرم قدر جايلىگان بو اورندە آدم سويال كېنە باصماينچە بر آدمودە آتلاب بولمى؛ كشى سويال كرى ير اوستىندە ياتلر واوزلرى صانسز كوب ايدىلر. شك يوق كە، بو سويال كر آقصاب تېمىر طرفىدىن بلغار پايتختى آلنگان وقتدە وبلغارلرنىڭ قوتلرنى كېتە باشلاغاچ آلتون اوردا (سراي) خانلرى برلە بولغان صوغشلىردە اولترلىگان بلغار اھالىسىنىڭ سويال كرى درلر. ايللى يىل مقدم فائىدە ايتونى بىك ياراتە تورغان كشىلرنىڭ باشىنە، بو اورنغە فابرىقە قوروب شوندىغى آدم سويال كرىدىن فائىدەلنو فكري كېلىش ايدى. حاضرگى كوندە بو اوروننىڭ كوبرەك قىسمى ايگون باصوينە ايلاندرلمشدر.

بو سوڭغى خرابەلر شەر بلغارنىڭ ايكى اھمىتلى بقیەلرنىدىن اولوب، آثار قدىمە اھلىدىن بايتاق كشىلر بونلر حقندە فكىرلر يورتىشلر، و تفتىشلر قىلىشلر. بعض علما آنلرنى خان سرايلرنىڭ قالدق (بقیە) لرى دىلر، بعض برلرنىڭ فكىرىنە بناء آنلر مسجد قالدقلىرى ايمش، لىكن كوبراك علما آنلرنىڭ شەر بلغاردە بولغان مشهور عمومى موڭچەلردن برى بولويىنى قوتلاشلر؛ بوندى عمومى موڭچەلر حقندە اسماعىل ابوالفدا وباشقە عرب مەررلرى هم ذكر ايتىشلردر.

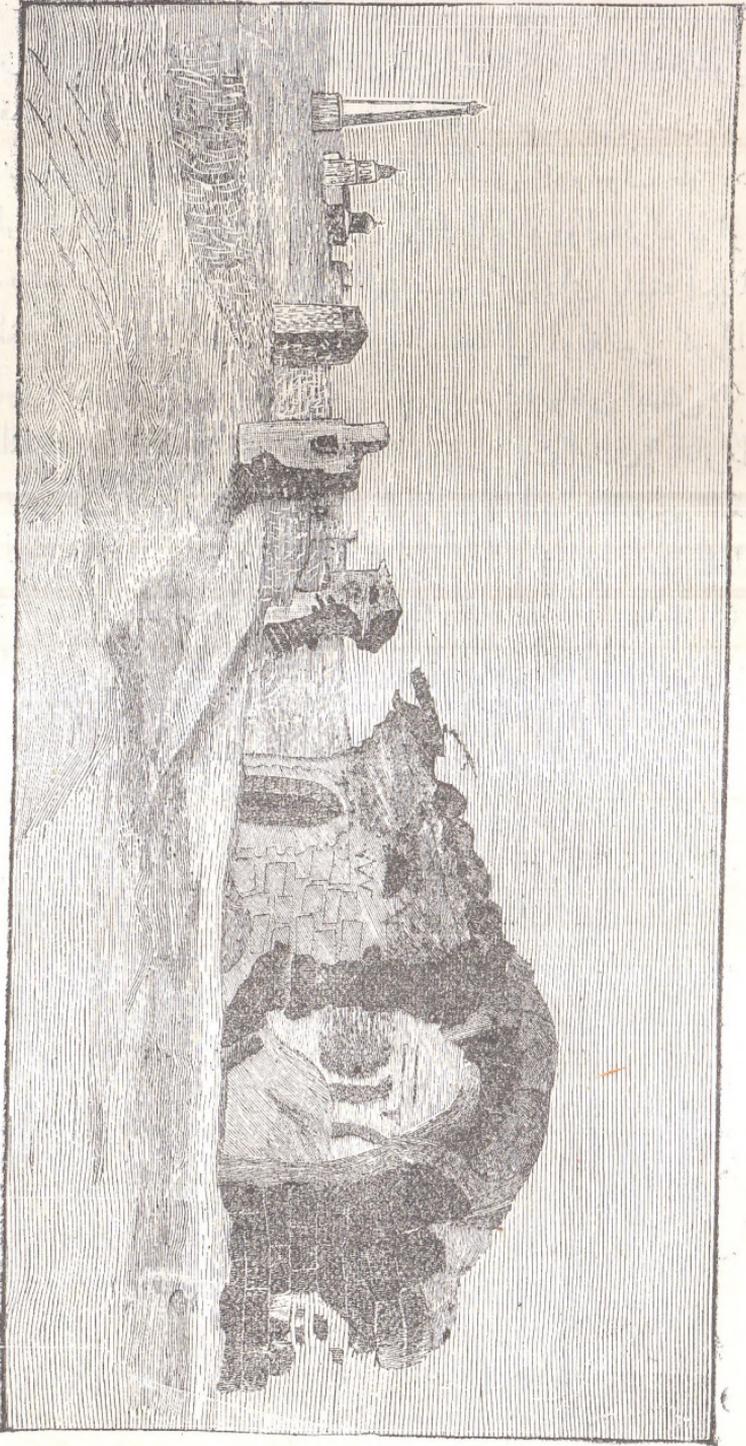
بنا بو صورتلى؛ زوروتوگارك برزال. زالنىڭ توشامى يوقارىغە قەبەلنوب چغە. ياقتى توشسون ايچون مىدر، قەبەلنىڭ اوچىندە آچىق ير قالدىرلىش.

بلغار خرابه لری



آق سرای
(پالاس رسی بو بیجه)

بلغار خرابه لری



الرخ مناره پاندهضی خرابه
(با لاسی رسمی پوینجه)

الوغ بر بنانك توبانگى قاتى اولمه سى ظن ايدىلان بو زالغه قوشوب ايكي
الوغ قوشمه (فليگل) سالنمش. قوشمه لرنك اصول تركيبندن بو بنانك
يارتيمسندن كوبراك قسمى خراب ايتولگاني كورنوب طوردر. بو
قوشمه لرنك اچلرى بر نيچه طاباناق و كچكنه گنه بولمه لرگه بولونگانلر؛
كچكنه بولمه لرنك ترزه لرى ده وكون ياقتيسى كررداي باشقه آچمقلى ده
بولمغانلى بلغارلرده جعلى ياقتيلق استهمالى بولغانين كورگازه در.
پروفيسور (مردمان) نك ديد كينه بناء بو بنا مو نچه بولغان ايمش (۱)؛ زبرا
شرق ملتلرنده مو نچه غه ياقترتقچ قو يو مشهور بر عادت ايدى؛ آنار ياقترتقچ
بيرگان ياقتينى كون ياقتيسندن آرتق ايتوب طابه لر ايدى. لكن اول
كچكنه گنه بولمه لرى ني ايچون؛ واول بولمه لرنك ايشكلرى بش ياشك بالا
كوچكه گنه صيارلق درجه ده ني ايچون طار و طاباناق ايتوب ياصالغان؛ بو
بنا زندان اولوب بو كچكنه بولمه لرى شونك عيبلى كشيلىر ني يابا تورغان
حجره لرى بولغان ديب اوبلارغه يارامى مى؟

بو بنا بيگراك ده اهميتلى اثرلردن ساناله در. آنك توغرىسندە ير
آستندن هر طرفقه يوللر طاراله؛ واول يوللردن كورشى اول
كرىستيانلرى بعض وقت آلتون كموش آچمه لر وگاه هر تورلى آلتون
كموش صاوتلر و باشقه نرسه لر قازوب چغارالر. بنانك نيگىزى تيره سندە
هر تورلى برونغى آچمه لر و ذيقيمت نرسه لر نابولمش. وشول تابوشلر
كورشى كرىستيانلرنك آنلرنى ازلى تورغاچ ني قدر نفى سالنغان بنانك
كوبراك قسمينى يمرگه لب بترولرينه و خرابه نك الوغ پيطر زمانندە غى
جالندن كوب كيموينه سبب اولمشدر. خير حاضرگى كوندە قزان امراسى
طرفندن بواشكه نهايت ويرامش. يوقسه خزينه ازلاوچيلر قيمتلى اثرنى

(۱) ظاهر افندى بيگييف «ما ورا» النهرده سياحت « نام اثرندە
بخاريلرده حاضرگى كوندە مو نچه لرده ترزه يوقلغين يازا (۲ ۶ صحيفه) مترجم.

طوزدروب طاشلرندىن اوزلر يىنه ايولر سالورلر ايدى ده، برونغى اثردىن بو كونگه بر طاش ده سلامت قالماس ايدى.
بو خرابه نى « آق سراى » ديلر.

VI

قارا سراى

« آق سراى » دن اوڭ طرفه سكسان سارئين مسافه ده دخى بر اهمينلى خرابه بار. علما آراسنده بونڭ حقتده هم كوب اختلافلر بولمىشدر. بعض مورلر آنى « قارا سراى » ديب آتامىشدر. قايسى بر روايت گه قاراغانده اول « محكمه يورتى » بولغان ايمىش (۱). بو بنانڭ پادشاه سرايى مى، مکتبى مى، مسجدى مى، کروان سرايى مى ياكه باشقه بر عمومى يورتى بولغانين هيچ بلوب بولمى. فقط نه ايسه حاضرگه چاقلى سلامت تورغان بقيه سننن آنڭ نيندى بولسه ده بر عمومى بنا اولديغى آڭلاشيله. باشقه خرابه لرغه قاراغانده بو كوب مرتبه بيوك اولوب، فن عمارت قاعدلر سنجه اشلىگان گوزال بر بنا بولغانى بلنوب طوره. بنانڭ سلامت قالغان قسمى، خصوصا اوزينه مخصوص ئللە نيندى بر اصول برله، زينتلانوب اشلانگان اچكى طرفى گوزال صورتده صاقلانمىشدر. جدارنده غى اشكاتورغه قالقتوب ياصالغان زينتلر وصرلرنڭ بعض اورنده همانده سلامت يرلرى بار. عموميتله بو خرابه اهميتلى بر بنا اولوب باشندن كچكان مڭ يلغه قارا ماى همانده على بر صورتده او طروب طوره در. بو اورنڭ غايت ده صالحون هوا سيني و بو بنانڭ كوروب اونكارگان دهشتلى واقعه لر ينى خاطرگه آلساق آنڭ بو كونگه چه بولاي سلامت طوروى تعجب اولنورلقدر.

(۱) بو سراى حقتده (شپيلوفسكى) نڭ « برونغى بلغارلر » نام رساله سنده (۲۱۱ — ۲۱۲ صحيفه) لرنده تفصيل ايتلمىشدر (اداره).

بلغار خرابه لری



قارا سرای یاکه محکمه یورتی

(پالاس رسمی بو نیچه)

VII

كچككە منارە

تغىش ايدىلەپك ائرانىڭ ايكى آقتىغى اوزىنىڭ بيوكلىكى و تركىبى ايله بر نچى منارەغە بيك اوخشاغان ايكىچى بر منارە اولوب، بر نچى منارەدن بونىڭ آيرمەسى بارى اوزىنىڭ توزاڭلى و توبەسندەگى تيمر قرشاوى ايله گنەدر. قرشاولر آڭا، يوقارىدە سويلانگان، ناتارباي يونوسف نام ذات طرفىدىن قويلىمش لردر. بو منارە بر نچى سى كبك اوڭ اثرلى توڭل؛ چونكە بر جەتدىن توزانلور سببلى بوڭا ياڭالق توسى كرگان، ايكىچى جەتدىن بونىڭ ايدەشى اوزىنىڭ آوشقان حالى ايله كوزگە بيگراڭ اهميتلى بولوب كورنەدر. منارەنىڭ تيرەسندە اوستلرىنە اولنلر اوسوب بىگان بيك كوب استينە قالدقلىرى ياتلر. عادتدە هر بر خرابەلر اوستىدە بولدىغى كى، بو قالدقلىر اوستىدەگى اولنلردە جورى خرابەنىڭ اوتكان عمرىدىن و حاضرىكى بوشلغىدىن، قزغانچلغىدىن مصقل ايتوب كولوب تورغان كبك اوطرەلر. بو قالدقلىر شوشى منارە مسجدىنىڭ قالدقلىرى بولورغە كىراڭ دىب اويليلر. شوشى منارەدن يراق توڭل بر اورىدە خان سرايى خرابەسى بولوب بر نچەگنە يل اوڭ سلامت بولغان ايمش؛ حاضر آنىڭ اثرلردىن بر اويوم طاش غنە ايسان قالمشدر.

شول مەين يازغان خرابەلرگە باشقە مشهور شەر بلغاردىن و آنىڭ نىچە مگلى خلىتىدىن بر اثردە قالماغان. قاچقاندە بر وقتدە قوتلى و شەرتلى بولغان بلغار حاضر شوشى حالدە طورا. شەرنىڭ اورتاسىنە باصوب، آنىڭ اوڭلىكى و حاضرىكى حالى حقىدە فكىرگە كىتىكچ بىزنى قاىغو باصدى. بو هلاكت و خرابە تياترى اوزىنىڭ بر كورنىشى برلە ئىللەنى قدر درس بىرە و قلىب گە ملىك تورلى فلسفى مطالەلر بىرە آلماعان حسلىرىنى صالا. بو حسلىر يورا كىمىنىڭ اچىنە اوڭ كروب اوطورالردە بىزنى اوز توغرىمىزدە اويلانورغە مجبور ايتەلر. بىز

كورگان نرسه لرى بارچه سى قايچان ده بر وقتده حاضرگى بزلر كىبى حيات ونشاط ايله طولى بولغانلر؛ حاضرگى كونده بونلر، تيز كيله چكده گى بزلر كىبى، توپراقغه ايلانگانلر، اونوديلغانلر، تاشلانغانلر...

VIII

مشهور زيارتچىلر

۱۷۲۲ نچى يىلده الوغ پىتر مملكت نىڭ هر طرفلرینه سياحتى وقتىكده بو خرابه لرى قارارغه طوقتالمىش. اول كىلگان وقتىكده شهر بلغارده ياخشى غنه نق كوينچه صاقلانغان يتمىش دن آرتق هر تورلى بنالر بار ايدى. حاضر شونلردن بارى بىشى گنه سلامت طوراً؛ قالغان لرى هر برى جاهل كره ستيانلر طرفىدىن يىمرلگانلر. نى قدر آچى بر حقيقت! اگرده بر ايكى مستشرق نىڭ انقلاب اوتتووى بو يىنچه محلى حكومت دائره لرى ائىرلر نىڭ طالان ووينه نهايت بىرمگان بولسه لرى بو كونگه بو بىشنىڭ قالماغان بولورلر ايدى. مشهور حاكم خرابه لرى تيره سنده بر آرز يورگان دن صوڭ مناره لرنىڭ برسینه منوب هر طرفىدىن كورنگان كىڭ كورنىش گه كوز سالغاچ عجب لانبوب بو سوزلرنى سويلانگان ايمىش: « بو مناره لرى بلغارلرنىڭ حكيم لىگىنه بر دليلدر. بوندى بيوكلك لردن بلغارلرغه هر وقت دو شانلر ينىڭ حر كىتلر ينى كوروب، بلوب و آنلر ايله صوغىش غه حاضرلنوب طورورغه و بو پايتخت برله كورشى شهر لرگه هر وقت ياردم ايتارگه ممكن بولغان ».

قرق بىش يىل اوتكاندىن صوڭ شهر بلغارنى روسيه نىڭ ايكىنچى بر حاكىم ايكىنچى يگان تيرينا زيارت ايتىمىش. ايمپىراتور يتسه اوزىنىڭ، مشهور فرانسوز محررى (وولتر) گه شول وقتلرده يازغان بر خطىكده شهر بلغار حقىكده شوش صورتلى ذكر ايتى: « وولغا بو يىنچه سياحتىم وقتىكده شهر بلغار خرابه سىنى قاراو نىتى ايله كىمه دن ايندىم. بو شهر تيمىر لىڭ طرفىدىن آنىڭ كىاوى اىچون آلمىش ايدى. مېن آنده نق و طازە اشلانگان بايتاق غنه طاش

بنالر وتوقز مناره نابدم. شول خرابه لرنڭ برس ياننده قرقلاب تاتار طورالر ايدى، بعضيلرى عبادت حالنده ايديلر؛ مين آنلرنڭ يانلرينه باردم. ولايت مأمورى ميگا بو اورنڭ تاتارلر طرفندن مقدس بر اورون سانالغانين وشول كشيملرنڭ بو يرگه عبادتكه كيلگانلرين سويلادى. بو توغرىده آچىغراق معلومات آلماقچى بولوب مين بر تاتاردن صورادم. اول ميگا اوزينڭ روسچه بلمگانلگين آڭلاتدى. آندن صوڭ مين ايكنچى برسينه مراجعت ايتدم؛ مينم آنڭ كم ايكانين صوراويمه قارشى، اول اوزينڭ بر امام ايكانين وبوخرابه لر آراسنده بر وقتده برايىڭكى كشى تورغانين وبو اورنغه بيك كوب كشيملر بيك يراق يرلردن شول اينڭينڭ قبرينه زيارتقه كيلگانلرين سويلادى» .

بو سياحتنده ايمپيراطوريتسه ايله برلكده علمادنده بر نچه كشى (پاللاس، لپهخين، غمه لين) بولمشلر.

نمسه عالمى غومبولات (۱۷۶۹ - ۱۸۵۹) هم شهر بلغارنى زيارت ايتوب آنده بايتاق وقلر طورمشدر.

IX

بلغارنڭ برونغى حالى

بلغارنى زيارت ايتوچى سياحلر هر برى شهر اورننده صو بولماغانلقدن بيك عجب گه قالالر. تيره ياقه كولده چيشمه ده يوق. وولغا ايسه شهر دن يدى ميل مسافه ده آغا. بو مسئله گه (پاللاس) بيگره كده عجبلائوب بو صورتلى ملاحظه ايته: «شهر بلغار كيك اياملى بر شهرده صو مسئله سينڭ بولاي اولڭايسز بر حالده بولوى يعنى قيودن باشقه يرده صو طابارغه ميكن بولماوى بزنى حيرانلق غه قالدره. لىكن حاضرگى كونده شهر بلغاردن ۱۲ چاقرم مسافه ده آقمده اولان وولغا نهرينڭ

اۆلدىدە شەر بلغار استىنەسى ياندىن آقغان بولوى مەتل در (۱) .
 بو بىك قىرىب بر احمال؛ چونكه اۆلدىدە وولغا يارىنە قورولغان كۆب
 شەرلر حاضرده آندىن بر نىچە چاقىرم چىندە قالغانلر. معلومدر كه وولغانىڭ
 آغومى اوزگاروب، سوڭغى ايكى عصر اچىندە كىڭ لىكى دە تىرەنلىكى دە
 بىك كۆب كىموشىدر.

نە ايسە بلغارمىلىنىڭ پايىخت اورنى ايتوب، انساننىڭ حىياتى اىچون
 ضرور بولغان سو كىك بر احماللى نرسە يوق اوروننى صايلاوى هم
 كىڭ تىجارتى ايلان مشهور بولغان بر شەرنىڭ تىجارت يولى وولغان بو قدر
 اوزاق اورىندە بولوى يراق احماللىدر. بر نىچە يىللر مەقم شەر بلغار
 ياندىدە، تىران قوم آستىدىن، بىك عتىق (برونقى) بر كىمەنىڭ واطقلىرى
 طالبوى، اۆلدىدە وولغا اوزىنىڭ صوى برلە شەر بلغار استىنەلرىنە تىوب
 كىتكانلىگىنى آڭلاتىدر.

ايكىنچى بر بلغار شەرى (بىلىار) نىڭ دە شولوق كىچىلىكى بار.
 اۆلدىدە بىلىار صوى شەرنىڭ اورتەسدىن اوتوب حاضرندە سو بتونلاى
 كىيىكان. بو شەر اوزىنىڭ زورلىقى واهمىتى اىلە بلغارمىلىنىڭ ايكىنچى
 شەرى اولوب اوچ قات خندق وحصار اىلە چولغانىش ايدى. حصار يردىن
 ۲۵ فوت (تقرىبىا ۱۱ آرشىن) بىوكلىككە ايدى، اورنى حاضرده دە
 بلىنوب طوراً. حصارنىڭ دائىرسى ۱۵ چاقىروم وايگى بىش چاقىرومدىن
 آرتىراق بولمىش. بر نىچە يىل مەقم بوندى بايتاق غنە يىمىرك طاش بىنار بولوب
 آرالرىندە بر جامع وىر منارە قالدقلىرى هم بولغان ايمىش. حاضرده اويوم،
 اويوم طاشلردىن وشول منارەنىڭ نىگىزىدىن باشقە بر نرسە دە سلامت قالماغان.
 بو خرابەلردە شول اوق طوپاس كورشى كرىستىيانلر طرفىدىن خراب اولنىشىلردىر.
 بلغار حكومتىنىڭ باشقە شەرلردىن حاضرندە اصلاً اثر قالماغان.

(۱) بو احمالنى بلغار حقىدە يازغان عرب مەررلرى هم قوتلىلر.

(اداره)

جو قوتین، بویلیمات، قومان، قارصون، طوراً، ایسکی قزان، آرسک، غومیر، آرپاچ و باشقه بیک کوب اییاملی شهرلرنک اورنلرینه حاضرند طوپاسی اوللر قورولمیش یا که، قایچان ده بر وقتده حیات و فاعلیت برله طولی اولغان، بو اورنلر حاضر ایگون باصولرینه ایلاندرلر مشلردر.

X

بلغار آثار عتیقه سی

یوقاریده ایتولگانچه، بلغار خرابه سیننی کرهستیانلر بیک کوبدنن بیرلی قازوب کیلر، وقتی ایله صاوت صابا، قوطیچق، صنم و قورال کبی نرسه لر و بارندند کوبره ک اوستینه عرب حرفی ایله یازلغان آلتون کوموش آچهلر طابه لر. اوشانداق $\frac{1}{2}$ دویمه اوزونلغندک نچکه گنه کوموش تاپاچقلر طابه مشلر. بو تاپاچقلر هم بلغارلرنک برنوع آچهلری بولغانلر ایمش. بلغار خرابه سینده و قتمده کورشی اول کرهستیانلردن ایسکی باقر آچهلر و بر قومغان ایله، بر کرهستیان ایونیکزی قازیغانده تابقان، ایکی باش سویاکی آلدیم. صوگئی اون ییل اچنده برددن نرسه لر آزرالق طابوله باشلامش؛ آنلرنک یاخشی بها طورغانلرین بلگاج کرهستیانلر قزانغه کیتوروب صاتا تورغان بولمشلر. طابولغان نرسه لر آراسنده بیک قیمت بها بیروب آلغانلری هم بولمشدر.

ژوقف اسمنده بر قارت مأمور اوزینک شهر بلغاردن ۱۵-۱۲ میل مسافده اولان اوطارندن طوروب شول تیرهده کرهستیانلر تابقان ایسکی بلغار اثرلرینی جیوب بر نیچه ییل اچنده گوزال بر ایسکیلر جیونتی (مجموعه سی) یاصاهشدر. بو نرسه لر آراسنده دقتنی بیگروه ک نف جلب ایئاردای بر حنجر بار. بو حنجرنک اوزونلغی اوچندن صابینه چه اون آلتی دویمه؛ یوزی صافی قورچدن اشلانگان؛ صابی فیل تشندن اشلانوب؛ چیتلری یالتراب طوراً تورغان قزل قیمتلی طاشلر ایله زینتلانگان؛ قنیمیسی

صافى كموشدن ھەر. اشينە وگوزاللىكىنە قاراغاندە بو حىجر كىبار بىر بلغار
عسكىرى نكى بولورغە اوخشىدىر.

بو حىجر وباشقە بلغاردن تابولغان بىك كوپ نرسەلر بلغارلرنىڭ عمليات
مەدنىيەدە تمام كىمالت گە ايرىشكان بىر ملت ايكانىن كورساتمىكەدەرلر.
رۇوقى حىجرنى تابقان وقتدە حىجرنىڭ بىرىرى واطق بولغان ايمىش؛ مأمور
بونى توزاندىرمك چى بولوب قزاننىڭ مشهور اوستالرىنە بىرگان؛ لىكن
اوستالرنى قدر توزاتسەلردە ونى قدر كموشلىر صرف قىلسەلردە نقلاب
توزاتە آلماغانلر؛ بىك آرزىنەدە قول تىگىزگە ياراماينچە حىجر اولگى
ازىنن واطلمىشدر. كورەسك، حىجرنى ياصاغان كموشكە آننىڭ نىقلىغىنى
آرتدە تورغان ايكىچى بىر نرسە قوشلغان بولورغە كىرك.

ايشتىدىكمە كورە، قزان ولايتىندە اسپاس يقىنىندە ايكىچى بىر بىر
خواجهسى ھم بلغار ايسكىلرنىن خصوصا سونكى، قاچ كىبى نرسەلردن بىر
جىونىق (جموعە) تىرتىب ايتكان ايمىش؛ مع التأسف مین آنلرنى كورە آلمادم.
بو ھەر تورلى نرسەلر نىچە عصرلر اول بلغارلرنىڭ حسن وترقى گە
مالك بىرملت اول قىلرىنە دىلىدلرلر. بو بىرگەچە بلغارلرنىڭ اثرلرى حقتە
سويلاپ كىلك، ايندى مەكن بولغان قدر بلغارلرنىڭ اوزلرى حقتە
اوقۇچىلرغە بىر آز مەلومات بىرمك چى بولامز.

XI

برونغى بلغارلر

اسملىرى وولغا نهرىدىن آلنغان بولوى ممتل اولان بلغارلر وولغا
ايىلە اورال طاولرى وسامارا ايىلە قاما نهرلرى آراسىندەغى اورنلرى اشغال
ايتمىكە ايدىلر. بلغارلرنىڭ اصلى مەلوم توگل. كوپ مستشرقلر آنلرنى
فین ملتلىرىدىن بىرى ايتوب صانىلر. بعض محررلر آنلرنى روسىيەنىڭ
شمالىندە بولغان برونغى نورمانلر (Норманны) نىسلىدىن دىب

اويليلر. لىكن بارىندى دە معقولرىك بلغارلرنىڭ مانغول ملتلىرىدىن بىرى بولمىقى در. زىرا بلغار شىهرلىرى اورىندىن تابولغان اسكىلىت وباش سوياكلرى آنلرنىڭ مانغوللردىن ايكانىنى اثبات ايتىمىكىدە درلر. تارىخ بو توغرىدە بر سوزدە سويلامانگە كوره بلغارلرنىڭ بنى بشرنىڭ قاىو نىسلىدىن ايكانىنى بلو، نى قدر آغر بولسىدە بلغار ملتىنە مانغوللر استىلاسى صوگىندە آنلر ايله قاتشوب، مانغوللرنىڭ بعض بر خصوصىتلىرى آنلرغە اثر ايتىكان بولوى هم يقىن بر احتمالدر.

بلغارلرنىڭ قوتلى وپارلاق وقتلىرىدە آنلرغە كىلوب كىتىكان بر ياكە ايكى عرب مىررلىرى شىهر بلغاردە اولزىنىڭ دقتىنى جلب ايتىكان بعض حاللرنى يازوب بىزگە قىسقىغىنە معلومات قالدۇرىشلر. ابن فضلان (۱) نىڭ ملاحظىلىرى اولدۇقچە كىڭ واهىمىتلىدىرلر. آنىڭ بلغارنى زىيارتى بو صورىتلى بولمىش: بلغار پادىشاھسى المنصور بىغداد خلىفەسىنە خط يازوب آندىن بلغار خلىقىنە اسلام دىنى اوگراتوردى و اعظلم و مسجدلر بنا قىلوردى اوستانلر (آرخىتېكتورلر) يىباروین اونىگان. بو اوتتۇجى بىك ممنونىت برلە قىبول ايتوب خلىفە بلغارغە بر (اياچىلر ھىئىتى) يىبارگان و ھىئىت گە باش ايتوب سوسن الرسىنى، سرکاتب ايتوب ابن فضلاننى تەيىن ايتىكان. اياچىلر ھىئىتى ۹۲۱ نچى يىل ابيون آيندە (۲) بىغداددىن چىغوب بخارانى وباشقە مملەكتلرنى زىيارت صوگىندە ۹۲۲ نچى يىلنىڭ ھى آينى (۳) بلغاردە اونكاردى. شولاي ايتوب اياچىلر بتون يىلنى سىغردە كچردىلر. اياچى كىلىگانىنى ايشىنكاج پادىشاھ منصور آگا قارشى چىقىدى؛ اول اوزى آت

(۱) احمد بن فضلان بن العباس بن اسد بن حماد مولى محمد بن سلیمان. (اداره)

(۲) ۱۱ نچى صفر ۳۵۹ نچى يىلدە (۲۱ ايون ۹۲۱ نچى يىل مىلادى).

(۳) ۱۲ محرم ۳۱۵ يىل (۱۱ ماى ۹۲۲ سنە). (اداره)

اوستىنە مىنگان ھالدا ھم عىسكىرى ايله بىرلىكتە ايدى؛ اياچىلىرىنى كورگاچ پادشاھ آتەن توشوب، مقصودىنە ايرىشدرگان اىچون، اللەغە تشكىرلىق قىلىدى و آسيا عادىتى بويىچە اياچىلىرنىڭ باشلىرىنە آلتون آقچەلر ساچدى. بىر نىچە كۈندىن سوڭ اياچىلىر حىرمىنە الوغ بىر بىرام ياصالدى؛ ابن فضلاننىڭ ايتىۋىنە بىنا بۇ بىرامدە مەلىكىتنىڭ تورلى طرفىدىن چاقىرغان تورەلەر ھم بار ايدى. منصورنىڭ اوستىنە شوشى كۈن اىچون خىصوصى حاضرلىنگان كۈرەن ھەلە و باشىدە ھم كۈرەن چالما ايدى. بلغارلەر عادىتى بويىچە پادشاھنىڭ خاتۇنى ھم اوزى ياندىدە ايدى؛ بىرام وقتىدە مەلىكە، يىغىد خىلىغەسى المقتدر بالله طرفىدىن يىبارلىگان بولاكلىرىنى قىبول ايتىدى. بىرام الوغ سى، حىرمت بىرلە تامام بولىدى؛ بىرام مەدىتەدە چىت مەلىكىتەدىن كىلىگان مسافىرلەر اوستىنە پادشاھنىڭ يىقىنلىرى طرفىدىن ايكى مرتبە آلتون آقچەلر سىبولىدى.

بۇ اياچىلىر كىلونىڭ نىتىجەسى بلغار خەلقىنىڭ اسلام دىنىنە كوچۇرى بولىدى. ابن فضلان ايتىۋىنە قاراغاندە بۇ واقىئە مىلاددىن ۹۲۲ قىچى يىلغە توغرى كىلەدر. بىر ئاتار مورخى بلغارلرنىڭ اسلام دىنىنى قىبول ايتۇلىرى ھىجرتىن توقىنچى يىلدە بولغانىن دەۋا قىلە؛ «بلغار تارىخى» دىب آتالغان بىر كىتابىدە، اول باشىنە كىلىگان ھەر بىر نرسە حقىقەتە سوپىلى. فقط كىتابنىڭ اسمىنى طلب قىلغانىن اونوتە، بىتون كىتابدە اصل بلغار حقىقەتەغى مەلۇمات ايكى بىتدە بولۇر بولماسقەندەر؛ بلغارلرنىڭ اسلامنى قىبول ايتۇلىرى حقىقەتە بۇ صورتلى يازا:

ھىجرتىن ۹ قىچى يىلدا اوچ صحابە (زىبىر، عبد الرحمن ھم طاحە) بلغارلرنى اسلامگە كوچۇرى نىتى ايله بۇ شەرگە كىلىدىلەر. بۇ يرگە كىلو بىرلە آنلر آوروولرنى دوالرغە كىرىدىلەر؛ آوروولرغە فائىدەلرى تىبە باشلاغاچ خەلق آنلرنى بىك قدر و حىرمت ايتىدى، ھەر يرگە آنلرنىڭ اسملىرى طارالدى. شول وقتلردە بلغار پادشاھسى حىدر خاننىڭ قىزى آورى ايدى؛ عرب

طبيبلرينى چاقرديلر؛ حيدر خان قزىنى سلامتلىدىرگان كشيگه شول قزنىڭ
 اوزىن بىر مېڭچى بولدى. خستەنى زىير دواماتچى بولوب بو روشچە اشكە
 كرشى؛ حارق العادە بر شفا كورساتمك ايچون، اول اسلام عادتچە اللەغە
 عبادت ايله باشلادى؛ كامل اخلاص برلە بىك اوزاق عبادت قىلغاندىن
 صوڭ ايدەن آستىنن حوش ايسلى بر آغاچ پىدا بولدى؛ حاضر بولغان
 كشىلر بو اشكە بىك عجبلىدىلر. زىير شول آغاچدىن بر آز ياپراق
 آلوب شوندىن اچارگە دوا حاضرلادى وشونى پادشاه بالاسىنە بىردى؛ پادشاه
 قزى شول ساعىتدە اوڭ اورنىدىن قوزغالىدى وبتونلاى سلامتلىدى. احتمال
 شوشى كرامت حيدر خانغە بىك اثر ايتكاندىر؛ اول اوزىنىڭ وعدەسىندە
 طوردى وقزىنى زىيرگە بىردى. مسلمانلر شوندى كرامت اياسى بولالر
 فكرى ايله، اول بر آز عمر اوتكاچ اوزىدە اسلام دىنىنى قبول ايتدى
 وانڭ آرتىدىن آنڭ صادق تبعەسى هم اياردى. زىير بلغاردە قالدى اصل
 مقصودلرى حاصل بولغاچ آنڭ ايدەشلىرى وطنلرىنە قايتوب كىتىدىلر.
 آيانچ دركە، ابن فضلان دە باشقە برونغى مھرلردە بلغارلرنڭ اسلامغە چە
 نىندى دىن دە بولغانلرى حقىدە بر سوزدە سويلامىلر. حاضرگى بعض
 ورخلر بلغارلرى خرىستىيانلر بولغانلر دىسەلردە مېنىم فكرچە بو خطا بر
 اويدىر، چونكە بلغارلرنڭ مچوسى بولغانلرىنە بىك كوپ دلىللر بار.
 شك يوق، بلغارلرنڭ اسلامى آنلرنڭ تىرە ياقىدەغى كورشىلرىنە
 بو دىنىنى طارا تورغە طرشولردىن كوپ (لوڭ بولماس؛ بلغارلر روس كىنازى
 ۋلادىمىرگە روسلارنى اسلامغە اونداب اياچىلر بىبارگانلر. بوڭا قارشى
 ۋلادىمىر اسلام دىنىن اوگرانمك ايچون بلغارغە خصوصى كشىلر كوندىرمش.
 لىكن اياچىلر قايتوب توصىف ايتكاچ كىنازگە اسلام دىنى برده اوخشاماغان
 ايمش. اياچىلر بلغارلرنڭ مسجىدلردە بر ياطوب بر طوروب عبادت
 قىلولىرىنى وانلردە شادلق وكىفى صفا يوقلغىنى وشونلقدىن بو دىن نڭ
 روسلر ايچون معقول بر دىن توڭل لىگىنى سويلاب شونڭ اوستىنە اسلام

دینند خمر اچو ممنوع بولغانینی ده علاوه ایتکاج کناز ولادیمیر «خمر کشیکه کیف بیره، آندن باشقه آدم یاشای آلمی!» دیمش وشول ساعتده اوک اسلام دینندن یوز چو یرمش وبر نیچه وقتدن صوگ خلقی ایله برلکده خریستیان دینین قبول ایتمشدر (۱). اگر بو کناز مسلمانلغنی قبول ایتگان بولسه آوروپا، فی حالگه کیلور ایدی؟ بو سوؤالگه جواب بیروی قیون. اول وقتده سچلیا آطه سنده واسپانیاده اسلام پادشاهلی اولوب، شرق روم ایمپیراتورلغی خرابه سنده عثمانلر حکومتی ظاهر بولمش ایدی. اگر اول وقتده بیک متعصب خلقلر ایله طولی اولان روسیه، اوزینک مسلمانلر ایله دوستانلاشوی اورنینه، آنلر ایله برلشوب، آورپاغه دوستان کوزی ایله قاراسه، آفریقا، اسپانیا، سچلیا، روم ایلی مملکت لری مسلمانلر قولینه کرگاندن صوگ اسلامغه فارشی بر یالغزی قالغان آوروپا، کم بلسون، احتمال محمدیلر طرفندن یوتلغان ده بولور ایدی. ۷

اگر بو فکر توغری بولسه خریستیانلق هم آوروپا عالمی

(۱) ولادیمیرگه چاقلی اوق اسقاندیناویا یارم آطه سی قوملری نلک دنه پر صوی بو نیچه سلاولر (روسلر) آراسندن اوتوب استانبولغه یورولری سببلی باره باره استانبول خریستیانلری ایله روسلر هم قانشه و خریستیانلغغه عادتلانه باشلاغانلر. هم ۹ نچی عصر اورتهلرنده اوق کیریل ومیفودی اسملی ایکی خریستیان واعظلری سلاولر (روسلر) یرینه کیلوب اھالینی دینگه اونداب یورگانلر. ایکی یوز کشینی خریستیان دینینه کرتوب استانبولغه قایتقانلرینی تاریخ اثبات ایتهدر. شولای ایتوب روسلر، سلاولر ولادیمیرگه چاقلی ئله قایچان خریستیانلغغه حاضرلنگانلر، بعضیلری آنی قبول هم ایتگانلر ایدی. کییفده کلیسه لری هم بار ایدی. کناز ولادیمیر ایسه آنی رسما قبول ایتوچی گنه بولدی.

(مترجم)

اوزلار يىنىڭ سلامتلىكلىرى ايچون ولادىمىرنىڭ خرىستىيانلىقىنى اختيار ايتويىنە بورچلىيدىلار.

ابن فضلان بلغار مەملىكتىرىنىڭ بورانلار، اويورمەلەر بولوب، صغوقنىڭ بىك قوتلى بولغانىدىن خبر وىبرەدر. شولوق خبر ابو حامد الانداسى (۱) دەدە بار؛ بونىڭ ايتويىنە قاراغاندە بلغاردە قار شول قدر كوب ايدىكە، حتى يايگى قزودە آنى اريتوب بئورە آلەمى ايدى. باشقە مىررلارنىڭ ديدىكلرىنە بنا بومەملىكتە يىدى آي دوام ايتكان قش كونىدە بىك قانى صالحونلىقدىن يىر بىك نىق قاتوب مېتلىرىنى كومار ايچون قىر قازوى بىك زىمىتلى بولغان ايمىش. ابن فضلاننىڭ تصدىقىنە بنا بومەملىكتە قش كونىدە انلار ياردىمىدىن باشقە يورو مەكىندە بولماغان؛ چونكە اول وقتدە يوللار تايقاق بوز ايلە قابلانغان اولوب كشىلردە حيوانلردە يولغە باصوب طورا آلمىغانلار، فقط اوزلار يىنىڭ طرناقلىرى ياردىمىلە انلارگە يورى آلمانلار ايمىش. (۲)

ابن فضلان، مەملىكتەگى شول قدر صغوقلىغە قارامىنچە بلغارلار ايگون اشى ايلە شىغلانوب خلىقنىڭ طرشوى سىبىلى آرپە، بىغداي كىبى نرسەلردىن حاصلات بىك كوب آلىنغانلىغىن ذكر ايتەدر. اگر حاضرگى كىبى اول وقتدەدە وولغا وقاما نەلار يىنىڭ وآنارغە قوشىلە تورغان باشقە بىك كوب صولارنىڭ چىتارگە جايلوب، يىرگە كوب اثر بىرگانلىرىنى خاطرگە آلساق بلغار مەملىكتىدە گوزال صورتدە حاصلات آلىنغان بولووى بىك

- (۱) ايسپانىيا علماسىدىن ابو حامد الانداسى ۱۱۳۳ (ھىجرىيە ۵۲۹) دە بلغارنى زيارت ايتوب مشهور قاضى يعقوب بن نعمان ايلە مصاحبەدە بولمىشدر. (رضاءالدين بن فخرالدين، «آثار» ۶۱ صحىفە). (ادارە)
- (۲) بو سوزلار بلغار مەملىكىتىنىڭ شىمال طرفلرىنە نظرا ايتولمىگان بولورغە كىراك. (مترجم)

ممکن اشدر. عرب مھرلرینک کتابلرنده بلغار مملەکتندە آلمان بولغانغی حقندە ہم سوزلر بار، لکن حاضرگی زەماندەغی کبی بو مملەکت نڭ آلماسی اول وقتندە ناچار بولغان ایمش. مملەکت نڭ کوب یری چیکلاوک آغاچی ایله طولی بولغان؛ بو یردە چرشی آغاچی ہم بولغالاغان؛ بلغارلر بو آغاچدن، آچیتقان نڭ صوڭندە ایسرتکچ اچمەک گە ایلانە طورغان بر طانلی صو چغارغانلر (۱). بلغارلرنڭ عادی آشلری آت ایتی و طاری دن عبارت ایدی. بالق، مای، آچی بال هم بو خلق دە بیک اعتباردە بولمشر.

اوزلرینک حاکم لرینە بلغارلر هر عائله باشینە بر صغر تیریسندن عبارت یصاق تولى تورغان بولمشر (اشلانگان تیری بیرگانلر بولورغە کیراک). بوندی تیریلرگە ایرانلر، بخاریلر و قالمقلر آراسندە حاضرگی کوندە دە بلغار تیریسى دیب اسم بیریلە (۲). قزان و اطرافندە اشلانە تورغان کوون حاضرگی کوندە دە بیک مشهوردر؛ شولای ایتوب بو نوع صناعت (کوون اش) فی باشلاب یباروچی و آگا کمالت پیروچی بلغار قومیدر. شهر بلغارنی زیارت ایتوچی عرب سیاحلرینک قالدرغان اثرلرندن بو قومدە ایاملی لك (تبرج) بیک قوتلی بولغانی آکلانە. اگر بوشهرنڭ، یراقدن خریستیان سوداگرلرینی اوزینە کیلتورگان هم وولغا بویندە یاشاوچی قارقلرنی اوزینە هجوم ایتارگە قزقرغان، کیلک تجارتینی اعتبارغە آلساق بو بای ملت اچندە ایاملی لك قوتلی بولوی برده عجب اش توگل. بس شولای بولغاچ ابن فضلان نڭ، بلغار پادشاهسی نڭ کیوملرینی نگوچی بغداددن کیتورلگان اوستا ایدی و پادشاهنڭ تختی آلتونلی قطیفه ایله

(۱) باشقە بعضیلرینک ایتوینە قاراغاندە عصار (طانلی صو) سانچکیلی آغاچدن اولمای بلسکە قاین آغاچندن آلتغان ایمش.

(۲) «بلغاری» یا که «بلغار» نام اشلانگان کوون سیبیریا خلقلرنده حتی آلتای قبیللرینده هم استعمال قیلنەدر. (اداره)

اورتولى ايدى وكيوملرى بىك قيمتلى نرسەلردن اولوب آنلارنى حاضرلرگە كوب ماللر صرف قىلنغان ايدى، ديگان سوزلرينه اوشانماستە اورون يوقىر. روس خلقينىڭ توبانگى صنفلىرى حاضرگى كوندە چابانا كىگانلرى حالدا، اونىچى عصر اورتلردن بىرلى ايك توبان بلغارلرنىڭ دە ايتوك استعمال قىلولى، بو ملت دە اياملى لك وچرلى لك، نى درجە دە بولغانىن بىك آچىق كورساتە در. ابن فضلاننىڭ ديد كىنە بناء بلغار عادتى بوينچە اگر دە بر من اورامە پادشاهنى كورسە آگا اشلاپەسىن سالوب باشىن ايارگە تىوشلى بولغان ايمش. باشىن آچونى ادبىز لك صاناغان عرب سياحلىرى بو عادتكە عجبىسنگانلر بولورغە كىرەك.

شولوق مەرر، پادشاه عمومى مجلسلر و سلاملقلر ياساغاندا خاتونى ھم برگە بولغانىن، يازە. پادشاه خصوصى بر اوستالگە او طروب شوندىن ترتيبى ايله ھر بر قوناقتە ايت كىساكلىرى تاراتوب طوره تورغان بولغان. قوناقلرغە آچى بال ھم بىر يلوب عادت بوينچە ھر كىمگە نى بىرسەلر دە اوزىنىڭ قوشىنى آلورغە تىوشلى بولغان ايمش.

بلغارلرنىڭ قانۇنلىرى آغر وقاتى ايدى. فسق واوغرىلق ايچون بىك نق جزالر قويولغان ايدى. شونلقدن بولورغە كىرەك، خاتونلرنىڭ بر دە قورقماينچە وبو اش ايچون اصلا عىبلانماينچە ايرلر ايله برگە يالان تن مونچە كرو سو كرو كىبى عادتلرى اولمشدر (۱). بو عادت

(۱) بلغار خاتونلىرى حقندە غى بو سوز عوموما روس تارىخلرنده وجملەدن برى پىنىغىننىڭ قزان تارىخندە ھم بار. ظن عاجزانەمە كورە بو عادتلر درست بولغان تەقدىردە دە بلغارلرنىڭ دىن اسلامنى قبول ايتولردن مقدمگى عادتلرى بولسەلر كىراك. ھر بر اوزىنىڭ اياروچىلردن بوندى عادتنى بتورتكلى كىبى دىن اسلام بلغارلردن دە بو عادتنى تاشلاتقان در.

(مترجم)

بلغار خاتونلری نىڭ كورشيلرى تاتار وروس خاتونلرى بىنە قاراغاندا ايرك نىرەك بولغان لرىنى كورساتەدر.

ابن فضلان نىڭ ملاحظەلرىدىن معلومدركە، بلغارلار آراستىدە يوق نرسەلرگە خرافاتغە اوشانولر بىك قوتلى اولمشدر. (بوللردن بلغارلارنىڭ اسلامنى قبول ايتودن اول خرىستىيان اولماي، بلكە جوسى بولغانلرى آڭلانە) مثلاً بلغارلار يىلاننى اوترمىلر، آنى اولوغىلر ايدى. شوندى عادت آميرىقا و آفرىقا قطعەلرنىدەغى بعض قبىلەلردە، حاضرگى كوندەدە بار؛ شك يوقكە، اولارە يىلانلر قالمق و باشقرد طائفەلرى طرفىدىن هم الوغلانلار ايدى. ات اولوى بلغارلردە كىلەچكە بىر اش اوڭاچاغىنە علامت ايدى؛ بو كوپ ملتلردە كىروسىنچە بىر بلا كىلەچكىنە علامت ايتوب سانالە. ياشىن سوققان ايو ملعون سانالە وبتونلاي طاشلانە ايدى. اگر بىر من اوزىن بىك عقللى ياكە بىك بلوچى ايتوب اعلان قىلسە آنى آصالر ايدى. اگر باشقە عرب مىررلرى تصدىق ايتىمىسەلر ابن فضلان ايتكان بوسوزگە اوشانماستەدە مەكەن بولور ايدى. مىررلردن بىرى حامد طورى (Ameil Toury) مەذكور عادت نىڭ اجراسىنى شوشى روشچە تعريف ايتە؛ عقللى كشى بلغارلر فكر نچە اللەغە يقىنلىق اىچون باشقە عادى كشىلرگە قاراغاندە لايىقراق بولە؛ شونلقدىن آنى گرچە عادت نى طش بىر اصول بىرلە بولسەدە تىزراك اللە حضورىنە كوندىرمك ملت نىڭ بورچىدر. بلغارلارنىڭ عادت نى طش بو اصوللرى اوخشاشلى برونغى يونانلردە هم بىر عادت بولمىش؛ اگر بىر كشى بىك قوتلى بولسە ياكە اوزىنىڭ قابىلىتى سببلى خلق غە سوزى اوتە تورغان بولوب كىتسە، دوشمانلرى آنىڭ قوم آراستىدە ياشاوبىن ضررلى تابوب خلق فائىدەسى اىچون آنىڭ وطندىن قولوين طلب ايتە تورغان بولغانلر – بو هم اولوم كىبى الوغ بىر نچەسىزلىكدىر. (زىرا يونانلر اوز ملتلىرىن بىك سويوچان ايدىلر؛ اوز قوم قبىلەسى اچىدىن قولمق مەنى يونان اىچون اولوم كىبى آغىر سانالمىشدر).

بلغارلارده بوندی وحشی عادتلرگنه توکل، بلکه کورکام خلق ووجدانغه بنا قیلنغان گوزال قانونلر بولغانین دعوا قیلورغه هم دلیللر بار. بلغارلر شهری اورنندن تورلی وقتده قازوب آلونغان هر بر بلغار آقچهلرئنده شوندى نقشلر یازولر باردركه، اول سوزلردن مقدس خریستیانلقده کیری طورماس اییدی. «عمر آقچه درکه، یاخشیلق قیلو واللہنی الوغلاو ایچون بزگه بولاك ایتوب بیرلمشدر» (۱) — بلغارلر آقچهلرینلک کو بیسنک بز او قوغان نقشلر شول صورتلی.

برونغی محررلرنلک اثرلرئندن بلغارلر حقئنده بز تابا آلمان معلومات شوشی قدردر؛ مگر آنلر اوزلری تأسفی اولنورلق آز بولسه لرده، بو شهرنلک اول اثرلر یازلغان وقتلرده ده عالمگه تأثیری بولغانین بلدرته لر. قاما باشندن باشلانوب وولغانلک صول طرفی بوینچه جایلسگان بو منبیت بیرونلک پایتختی بولمق هم اوزی بویله جایلی بر تجارت اورئنده بولمق ایله شهرنلک عمارتی تأمین ایتلسگان اییدی؛ و شمالنلک تجارتینی اوز قولنده توتمق آنلک ایچون بیک طبیعی بر حالگه آیلانگان اییدی. بلغارلرنلک بغداد و دمشق عربلری ایله قاتشوب، خبرلشوب طورماقلری فنون و صنایع ایله تانشمق لرینه سبب بولدی؛ مانغوللر استیلاسندن کوب یللر اوّل، بلغارلر آراسنک محمدیلک طارالماس برون اوق، شهر بلغارده قرآن آیتلری یازلغان آقچهلر استعمال قیلونالر اییدی. هینوئنه زه لیلر (ГЕНУЭЦЫ) قریم و قافقاز آرقلی بلغارلر ایله سودا ایتوشلر، قوراللر، کیوملکلر

(۱) «الدنيا ساعة فاجعلها طاعة» (عمر برکنه ساعتدر، آنی الله غه عبادت ایچون استعمال ایتارگه کیراک). مسلمانلر، بو جمله سلیمان پیغمبر یوزکینه نقش ایتلسگان اییدی، دیلر.

«قازانسکی ویستنیك» عمچی نومر ۱۹۰۰ سنه). (اداره)

و باشقه نرسه لر، بیک نچکه ماللر آلیشه لر، بیریشه لر ایدی (۱). قسما شوندی اوڭغایلقلر سببلی بلغارلر آز عمر اچنده کورش لری چواشلر، چیرمشلر، موردوالر اوزرینه حکملرینی یورتوب، روس یرینه هم چقدیلر ومورم شهرینی آلدیلر؛ مورم بلغارلردن صاقلانور ایچون روس کنازی روریک طرفندن اوقا نهری بویینه سالنمش بر شهر ایدی.

XII

بلغارلرنڭ توشوی (سقوطی)

۱۵۸۸ — ۱۲۴۵ تاریخلرنده بلغارلر ایله روسلر آراسنده بر توقتامای صوغشلر بولوب طوردی. اسکن هر ایکی ملت توقتاوسز طارطشودن بیک یالقغانلر بولورغه کیراک. شوشی قایناغان قانلر، طارطشلر اوستینه بو بختسز شهر اوزرینه بیک قاتی بلالر کیلیدی؛ یعنی آگا مشهور فاتح وقزان شهرین سالوچی (۲) باتوخان قول آستنده مانغوللر هجوم ایتدیلر. بو قوملرنڭ حرکتین هیچ بر نرسه توقتانه آلمادی، آنلر، یولده اوچراغان هر بر نرسه کی کوموب باروچی آغوم صو تاشوی کبی، هیچ توقتاوسز آلهه کیمدیلر. عادتده یولده توغری کیلگن باشقه شهرلر کبی آنلر شهر بلغارینی ده بوزدیلر. شهر بر آز محاصره صوکنده آنندی؛ کوبرهك خلقی اولترلدی؛ تجارتی توقتالیدی. سلامت قالغان بر آز اهالی، اوزارینڭ قوتلی وقتلرنده اوگرانگان بعض قول اشلری برله کون کیچره باشلادیلر.

(۱) بلغارلرنڭ یونانلر ایلهده مناسبتلری بار ایدی. شونلقدن بلغار حکومتی حقنده معلومات عربلر، ایرانلر وارمنلردن باشقه یونانلرده هم تابارغه مکنلر. (اداره)

(۲) قزان شهرینڭ کم طرفندن سالغانی تاریخده بو کونگهچه تعیین ایتلگانی یوق. (مترجم)

کون اشی آنلرنڭ باشلیچه فائده کیتوره تورغان هنرلری بولوب قالدی. الحاصل طالبان بلغار مملکتی کو چوب بوروچی ناتاروه انغول اوردالرنڭ صوغش اورنی بولوب قالدی. بلغارلر اوزلرنڭ ایرکنلک رینی، سودالرنی ویاقتی وقتلرنی یوغالتدیلر؛ آقرینلاب اوزلری هم مانغوللر ایله قاتشوب، آرالاشوب، ملی عادتلرنی واوز اسملرنی یوغالتورغه رقیمن کیلدیلر.

بو خوارلق وقتلرندن بر آز صوگراق بلغارلر یاگادن بر قوزغالا باشلادیلر. آلتون اوردا خانى اوزبک خان (۱) شهر بلغارنڭ ایسکی حیانینى قایتارمق ایچون کوب اجتهادلر صرف قیلدی؛ بلغارغه کوب طاش بنالر، مسجدلر، مکتبلر سالردی، واساطیردن آگلاشیلک یغینه کوره، آنڭ وفاتی وقتنده شهر بلغارغه بر آز جان کرگان ایدی. لیکن بلغارلرنڭ بختسزلیکینه قارشى اوزبک خاننڭ وارثی بو گوزال پلانلرنی بوزدی. آخرنده، ۱۳۵۰ نچی یلده حیوا حاکمی (۲) حضر خان، آلتون اوردا خانلرنڭ اوز آلالی بر توقتاوسز طارطشولرندن فائده لنوب، کوب عسکر ایله شهر بلغارغه هجوم ایتمدی. شهر یاگادن آلتدی؛ حاکم عاقله سی ایله برگه اولترلدى؛ بلغارلر یاگادن مڭ تورلی بلالرگه دوچار بولدیلر. حضر خان یغماستندن بر آز عمر اونکاج بو مملکت تورلی خانلر آراسنده کوراش اورنی بولوب کیتدی؛ خانلر، بری آرقلی بری، بلغارغه هجوم ایتموب آنی اوز قوللری آستینه آللر ایدی. بو ترتیبسزلیک دورنده

(۱) عیاش الدین محمد اوزبک خان (۱۳۱۲ - ۱۳۴۰)، آلتون اورداده اسلام دینین تاراتور ایچون طرشوی ایله مشهوردر.

(۲) روس اساطیرنده آنڭ یایق صوونندن ۱۳۴۰ نچی یلده چقغانی ذکر ایتموله؛ شاید ۱۳۵۰ اورنینه بو اورنده ۱۳۴۰ یل بولسه کیراک. (اداره)

شهر بلغارنىڭ ھالى نىچىك بولغانى تارىخىدە بىك آچىق بلنمىسەدە، بىر بىرى
 ايلە صوغشوب ھەر اينىكان آلتون اوردان خانلىرى ماماي ايلە تيمىر بولات
 بىر نىچە مرتبە آلتون بول شەر اوزرىنە گاه بىرى گاه ايكىنچى سى ھىك
 يورتىمىلردىر. بونىڭ اوستىنە روس اساطىرىدىن آڭلاشلىق يىغنه قاراغاندە،
 ۱۳۶۵ نىچى يىلك بىك ايشلى نوۋغورود قاچقىنلىرى باشقا جوقوتىن وباشقە
 قاما بويىندەغى بلغار شەرلىرىنى طالب آندىن صونڭ وولغا بويىنچە كىلوب
 شەر بلغارنى ھم طالغانلار و آلتونلار ايمىش. روسىيە شىمالىدە شول وقتقە
 چاقلى دوام ايتوب كىلگان تىجارىتىڭ تىمام يوغالى شوشى كوندىن اعتبار
 بولورغە كىراك. وحشىلار ھىچومىدىن كىلگان آغر اوزگارىلرگە قاراماينچە
 بىر نىچە يىلدىن صونڭ بلغارلار ياڭدان تاغى بىر مرتبە اوزلرىنىڭ خرابەلىكارىدىن
 قوزغالمىلردىر. آلتون اوردان خانى تيمىر بولات، بار قوتىن بولورغە جىيىوب
 وكورشى خلىقلىرىنى طالب شەر بلغارنىڭ يوغالتقان رونقىن قايتارماقچى
 بولدى. تيمىر بولات نىترى نوۋغورود اوزرىنە ھىك سىك سوروب، پەيانا سوي
 بويىدە روسلار طرفىدىن يىڭلى وسلامت قالغان آزغىنە ھىك سىكرى ايلە
 قوتولورغە غىابلانغان وقتدە اولتىردى. نىترى نوۋغورود كىنازى بونىڭ
 ايلە گنە قىناعتلانماي كوب ھىك سىكرى ايلە توغانىنى شەر بلغار اوستىنە يباردى.
 شەر ھاكىمى ھىك سىكرى خان، دوشمان كىلودىن قورقوب، بولاكلر ايلە روسلارغە
 قارشى چىقى. بولاكلر قىبول اينلىلر؛ شەر اولىكى ھالىدە وسلامت
 قالدى. روسلار بعض شىرطلر قىبول ايتىروب ھم شەر باشلىغىنە اوزلرى
 تىلاگان بىر كىشىنى تىيىن ايتوب نىترى گە قايتوب كىتىدىلر.

بو واقىلردىن صونڭ بىر آز وقت اوتىكاج، نوۋغورود قاچقىنلىرىدىن
 جىيولغان بىك ايشلى ھىك سىكرى شەر بلغار يانىنە كىلوب آنى ياقماقچى
 بولدى؛ فقط اوچ مىڭ قىداق كىموش تولا بىگنە بلغارلار شىرنى بىلادىن
 وسلامت قالىردىلر.

شول وقتلردە آلتون اوردان خانى بولوب آلتون اوزىنىڭ طورە

تورغان اورنى ايتوب بلغارنى صايلاغان ماماي ميرزا، (۱) جنوبى ولايتلارده گى
 طالاشولر ايله گنه قناعتمناي، تاتار عسكرىنى تۇير و نيز غورود كنانا كلىرى
 اوستينه سوردى. نيز غورود كنانا ديمپترى قونسلانطين اوغلى، بو هر
 وقت بولوب طوره تورغان قاطيقلارنى بتورور ايچون شهر بلغارغه قارشى
 كىتىدى. بو واقعه ۱۳۷۵ نچى يىلده بولدى. روسلر يقينلاشه باشلاغاچ
 بلغارلر آنلر اوستينه بيك ايشلى اوقلر ياغدر ديلر و قلعه اوستينه قويلغان
 قورال لرى ايله دوشمانغه طاشلر و باشقه تورلى يادره لر آتدىلر (۲). بوندى
 قورقنچلى قوراللار استعمالدىن خبر سز روسلر بو كى قارشىقلارنى كورگاچ
 باشده بر قات غه بيك قورقشوب خيرا نغه قالدىلر ايسه ده، تيز ياگاندىن
 حال آلوب ياگانا قوت برله بلغار استيناسينه يقينلاشدىلر. شول وقتده
 بلغارلر روس عسكرى آراسينه بيك كوب بر اوركه چلى دوه لر چغاروب
 يباردىلر؛ دوه لرنى كوروب روسلرنىڭ آتلرى بيك قورقشدىلر و خواجه لر ينى
 طكلامى باشلادىلر. هر تورلى قارشىقلارغه قارا ماي روسلر شهر بلغارنى
 آلدىلر. بلغار باشقلرى آغر يصاقى تولاب كنه ايركنلىك تحصيل ايتدىلر.
 شول يصاقلارنى آلغاچ روسلر هم اوز يىرلار ينه قايتوب كىتىلر.

(۱) «شورا» مجله سىنىڭ بىشچى نوهرنده ماماي ميرزانىڭ بالذات
 خان بولوب صايلانماي، بلكه شول وقتده غى آلتون اوردا خانى اسمندن
 حكم يورنكافى تحقيق اولنمىشدر. (مترجم)

(۲) روس اساطيرىنىڭ ديد كىنه كوره، ۱۳۷۶ نچى يىلده قش كوننده
 بلغار اوزرىنه باروچى سوزدال كنانا ديمپترى قونسلانطين اوغلى اوزى
 اولماي، بلكه آنىڭ اوغللىرى واسىلى هم ايوان ايمش. هم روسلرغه قارشى
 مدافعه قىلوچى بلغارلر توگل، بلكه قزانلىلر ايمش. (اداره)

XIII

بلغار نلگ بتوی (انقراضی)

شول واقعه لردن صوگ روس اساطیری بلغار لر حقننه بیگ آز سویلی. روس ولایتلری اوزرینه تاتارلرنلگ حکم یورتکانلری وئلمدن ئلی هجوم قیلوب تورغانلری یخشی معلوم. ۱۳۸۵ نچی یلده دون نهری بوینه کناز دیمپتیری نلگ تاتارلارغه غلبه قیلو وندن صوگ تاتارلرنلگ روسلارغه نفوذی کیمودی. روسلر طرفندن یگلگکان ماہامی میرزا اوزینلگ طارالغان عسکرینی جیبوب اولگورتگانچه، ایکنچی بر توقتامش اسملی تاتار خانی آنلگ اوزینی محاصر قیلدی. آرالرنده واقع بولغان صوغشده ماہامی میرزا یگلدی، کفه شهرینه فاچدی و شونده وفات ایتدی. آنلگ خاتونی ودولتی توقتامش قولنده قالدیلر. ۱۳۸۱ نچی یلده توقتامش بلغارلارغه ایلیچار یباروب اوزین بو ملتنگ حاکمی ایتوب اعلان ایتدردی. بو صوگئی واقعه روس اساطیرنده تابولغان هم بلغارلارغه قاتیشی بولغان واقعه لرنلگ ایلگ آقتغی در. تاتار حوادثی هم بو ملتنگ یازمشی حقننه تگننه موندہ بر قدر خبرلر بیرہ. نه ایسه بو ملت بنی بشر کوره تورغان کوتاریلو وتوشو صفتلرینلگ هر تورلی نوصسینی باشندن کیچردیکندن، آنلگ تاریخی بیگ اهمیتلی بولدیغنه حکم ایدرگه ممکن. هر بر باشقه برونغی قوملرنکی کبی بلغارلرنلگده توشوی (سقوطی) آنلر آراسنده بوزوقلق وفساد اخلاق تمام حکم یورتکان وقتنده واقع بولدی. واقعا آنلرده آزغنلق وفساد شول درجه گه یتکان ایدی که، حتی تاتار حوادثی نلگ ملاحظه سیننه بناء شهر بلغارنلگ آقصاق تیمر طرفندن خراب اینلووی جناب حقنلگ بر توغری حکمی ایتوب سانالمقده در. (۱)

(۱) یوقاریک ایتلگنلر بلغارنی خراب ایتوچی مشهور آقصاق تیمر (۱۳۳۷-۱۴۵۵) اولمای بلکه آلتون اوردالی تیمر بولات در. (اداره)

تيمرلڭ ياكە تانارلر تعبيري بويىچە آقصاق تيمر اسميله مشهور اولان بوجھانگير اون دورتچى عصرده دنياغە چقىدى. توقتامش خان مونڭ برلە بر توقتاوسز صوغشلر صوڭىندە يىكلوب قاچارغە مېبور بولدى. بو وادغە استانبول آلنگاچ بولوى حقىندە ھەمە تانار حوادىتى متققدرلر؛ آقصاق تيمر شماغە يونالوب، اوزينڭ بىك ايشلى عسكرى ايله بلغار استينەلرى آستينە كىلوب چىغان ايمش. بو وقتدە بلغارلارنڭ وطنلرىنى مەدافغە (اصوللرى آنلارنڭ بهادرلقلرىنى كورساتەدر. محاصرە يىدى يىل دوام ايمش. شولاي دە مشقت و آورولر شەردە گى بلغارلارنڭ سانىنى كيموتدىلر ھەم شەر ھجوم ايله آلندى.

تاتار حوادىتى خىبرينە كورە، شەر بلغار جەمە كون نماز وقتىندە فاتحلىر قولينە كرگان ايمش. بو وقتدە شەردە ۱۵۵۲ يورت بار ايدى. شەرنڭ كو براك خلقى اولتر يلوب شەر اوزى خرابەگە ايلاندرلگان ايمش؛ شەرنڭ حاكىمى عبدالله خان تيمرنڭ بر مأمورى طرفىدىن اولتر تلمش؛ آلای دە خاننڭ ايگى اوغلى (۱) شەردن چىغوب كورشى اورمانغە كر وب قاچمشلردر.

بلغارنى خراب ايتكاندن صوڭ آقصاق تيمر ايكنچى بر بلغار شەرى بىليار اوزرينە يونالدى. بو شەرنڭ خلقى فاتحقە قارشى قاپقالرىنى آچوب اوزلرينڭ حياتلرىنى صاقلادىلار. لکن شولاي بولسەدە بو شەر ھەم بلغار كىك اوڭ كل گە ايلاندرلدى. بىتون مەملەكتىنى خراب ايتوب ھەم آندەغى قبىلە باشلقلرنىن يوز يىكرمى دورت كشىمنى اولتروتوب آقصاق تيمر جنوبكە كىتدى.

شوشى يرگە يتكاج بلغار ملتىنڭ تارىخ ازى يوغالا. ملت نڭ موندىن

(۱) تانارلر آنلارنى (آلتون بىك) و (على بىك) دىب آنىلر.
قزان خانلغىنڭ تاسىسىنى آنلرغە نسبت بىرلر. (ادارە)

صوڭى ھالى ھقنە روس و تاتار اساطيرندە اصلا ذڪر اولمى. لىكن بعض محررلر، بو قومنىڭ بتونلاى انقراضى تيمورنىڭ آلتون اورداغە ھجومىدىن كوپ صوڭ واقع بولدى، آلتون اوردانىڭ خرابى بلغارلرنىڭ خرابىنە سبب بولدى، لىكن بلغارلرنىڭ خرابى تدرىجى اولوپ بتونلاى انقراضلرى تاتارلرنىڭ قزانده قوتلانۇندىن كوپ صوڭ واقع بولدى، دىب اولپلار. ايكنچى برلرى، بوملت اشغال اينكان مملەكتىنى كوپمە قالمقلىر آلاچ بلغارلر اولارنىڭ حياتلرىنى يوغالتدىلر، دىب ظن ايتەلر؛ مگر بو فكرلر ھېچ برىسى تارىخى اثرلر برلە اثبات ايتلمىگانلر.

اولدە پارلاق ودوشمانلر ايچون قورقچىلى اولان بوملتنىڭ انقراضىنە دورت ەصر اوتدى. روسلر ايلە قىلغان صوغشلر، حاضرگى كوندە پايتخت ايلە برابر ھر برى خراب ايتلمىگان بىك كوپ شەرلر، دوناي نھرى بويىدە تاسىس ايتلمىگان مەملىكات — بونلر بارسى دە آنارنىڭ قوتىنى، دولتىنى ۋەھتىنى كورساتوب طورەلر. مەملىكاتىدىن برى حاضرگى كوندە دە سلامت اولوپ تركىە ايمپىراتورلغىنىڭ بر ولايتىدىر. (۱) حاضرگى بلغارلر مىلاد عىسى وقتىدە ياكە آندىن اولگرەك قاما بلغارلردىن آيرىلوب دوناي تىرەسىنە كىلوب اورناشقان بر تارماقلىر.

صوڭ



(۱) كتابنىڭ اصلى بلغاريا استقلال آلماسىدىن اول دنياغە چەمشىر.

«صباح» شرکتی مصارفیلہ باصلغان

استفادہ لی کتابلر:

بلغار خرابہلری هم برونغی بلغارلر ۱۲ تین

» ۱۵ روسیہ تاریخی

» ۲۵ مختصر تاریخ مقس

» ۱۵ آراقی آغو

» ۸ وبا حقنہ

» ۵ اوقو کتبخانہ سی کتابلری هر جزئی

صانار ایچون کوبلاب آلوچیلره صومغه یکر می حسابیلہ تنزیل

وعد اولتور.

پوچته وتیلیگرام ایچون آدرس:

Казань, «САБАХЪ»

